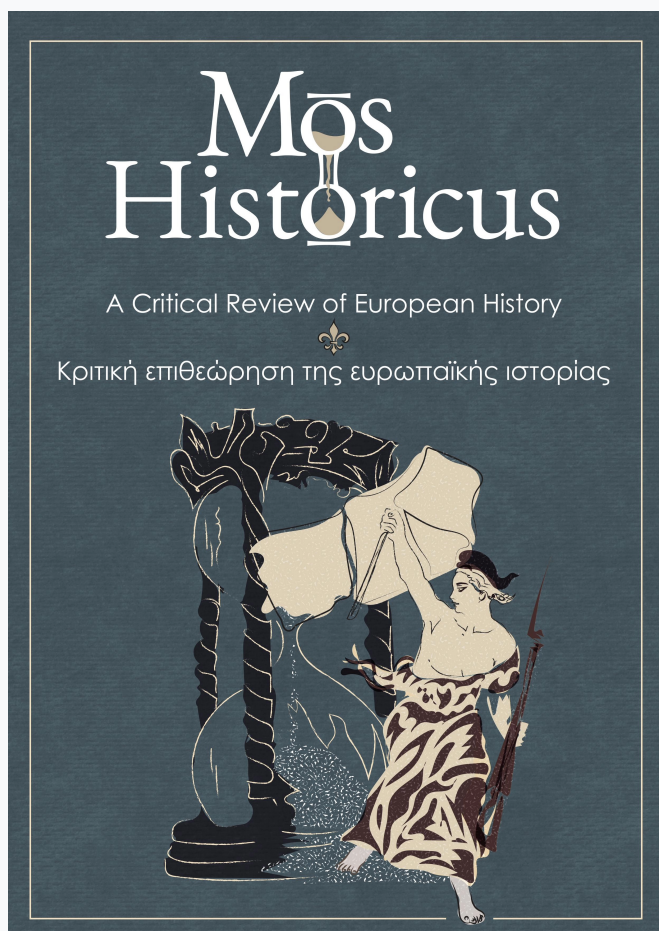

Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Τόμ. 2, Αρ. 1 (2024)

Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Η Ρωσική Επανάσταση, ο λιμός του 1921-1923 και η διεθνής ανθρωπιστική βοήθεια

Ανδρέας Μπουρούτης

doi: [10.12681/mh.38757](https://doi.org/10.12681/mh.38757)

Copyright © 2024, Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπουρούτης Α. (2024). Η Ρωσική Επανάσταση, ο λιμός του 1921-1923 και η διεθνής ανθρωπιστική βοήθεια. *Mos Historicus: Κριτική Επιθεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας*, 2(1), 178-208. <https://doi.org/10.12681/mh.38757>

Η Ρωσική Επανάσταση, ο λιμός του 1921-1923 και η διεθνής ανθρωπιστική βοήθεια¹

The Russian Revolution, the Famine of 1921-1923, and the International Humanitarian aid

Ανδρέας Κ. Μπουρούτης*
Andreas K. Bouroutis

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Με αφετηρία την Οκτωβριανή Επανάσταση το 1917, οι μπολσεβίκοι επέβαλαν την εξουσία τους ύστερα από τρία χρόνια αναταράξεων και συγκρούσεων. Με την επακόλουθη κατάρρευση της οικονομίας, η ανάγκη στήριξης των πόλεων οδήγησε στη σταδιακή κατάσχεση της σοδειάς των αγροτικών νοικοκυριών. Στη σωρεία των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η ΕΣΣΔ το 1921, προστέθηκε το γεγονός ότι η αγροτική παραγωγή απέτυχε για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά σε μεγάλο μέρος της υπαίθρου. Ο λιμός που ενέσκηψε οδήγησε σε ανθρωπιστική καταστροφή, με εκατοντάδες χιλιάδες θανάτους, αναγκάζοντας τους μπολσεβίκους να ζητήσουν διεθνή βοήθεια. Η Αμερικανική Διεύθυνση Περίθαλψης (American Relief Administration – ARA), παρά τις επιφυλάξεις των επαναστατών, δραστηριοποιήθηκε ενεργά στη Ρωσία από το 1921 έως το 1923. Στην κορύφωση της δράσης της, η ARA υποστήριξε και διέσωσε περισσότερους από 10 εκατομμύρια ανθρώπους. Στο άρθρο αναλύεται η πορεία της επανάστασης, από την

¹ Θέλω να ευχαριστήσω τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού για την επιμέλεια και τη βελτίωση σημείων του άρθρου μου. Επίσης, θέλω να αφιερώσω το άρθρο στον κ. Δημήτρη Τριανταφυλλίδη, έξοχο γνώστη της ρωσικής ιστορίας και της ρωσικής ψυχής.

I would like to thank the Editorial Team of the journal for editing this article. Furthermore, I would like to dedicate this article to Mr. Dimitris Triantafyllidis who has a deep knowledge of Russian history and the Russian soul.

* Ο Δρ. Ανδρέας Κ. Μπουρούτης είναι ιστορικός/πολιτικός επιστήμονας-οικονομολόγος. Διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ) και ως επισκέπτης καθηγητής στο Michigan State University. Έχει δημοσιεύσει τρεις μονογραφίες και άρθρα που έχουν δημοσιευτεί σε συλλογικούς τόμους και επιστημονικά περιοδικά της Ελλάδας και του εξωτερικού. Στα επιστημονικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνονται οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες, πόλεμος και επαναστάσεις στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο και οι εβραϊκές κοινότητες.

Dr. Andreas K. Bouroutis is a historian/political scientist, and economist. He teaches at the Hellenic Open University and serves as a visiting professor at Michigan State University. He has authored three monographs, and his scholarly articles have been published in edited collective volumes and peer review journals. His research interests encompass multicultural societies, warfare and revolutions in Europe and the Mediterranean, as well as Jewish communities.

επικράτησή της μέχρι την εκδήλωση της ανθρωπιστικής κρίσης, καθώς και τα χαρακτηριστικά που πήρε η δραστηριοποίηση της ARA και άλλων ανθρωπιστικών οργανώσεων στη Σοβιετική Ρωσία.

Λέξεις κλειδιά: Ρωσική Επανάσταση, μπολσεβίκοι, λιμός, Αμερικανική Διεύθυνση Περίθαλψης (ARA), ανθρωπιστικό έργο, μνήμη

ABSTRACT: After a three-year struggle starting with the Revolution of 1917, the Bolsheviks consolidated their power in Russia. Due to the collapse of the economy and the need to support urban populations, the requisition of grain was imposed on the rural areas. This soon escalated into the massive confiscation of the peasants' production. Conditions further deteriorated in 1921, following two consecutive years of crop failure, plunging the country into a famine that caused tens of thousands of deaths. Unable to provide a solution, the Bolsheviks petitioned for international aid. Thus, despite the revolutionaries' reservations, the American Relief Administration (ARA) actively operated in Russia from 1921 to 1923. At the peak of its activity, ARA was feeding more than 10 million Russians. This article analyzes the course of the revolution, from its establishment to the emergence of the humanitarian catastrophe, as well as the characteristics of the activity of ARA and other humanitarian organizations in Soviet Russia.

Keywords: Russian Revolution, Bolsheviks, hunger, American Relief Administration (ARA), humanitarian aid, memory

Εισαγωγή

«Οι καλλιεργούμενες με καλαμπόκι στέπες πλήττονται από αποτυχία της σοδειάς εξαιτίας της ξηρασίας. Η καταστροφή απειλεί με πείνα εκατομμύρια Ρώσους. Σκεφθείτε την εξάντληση του ρωσικού λαού από τον πόλεμο και την επανάσταση, που μείωσαν τη φυσική του αντοχή και την αντίστασή του στις ασθένειες.

Σκοτεινές μέρες έχουν έρθει για την πατρίδα του Τολστόι, του Ντοστογιέφσκι... και άλλων διάσημων ανδρών και πιστεύω ότι οι καλλιεργημένοι Ευρωπαίοι και Αμερικανοί, αντιλαμβανόμενοι την τραγωδία του ρωσικού λαού, θα βοηθήσουν άμεσα με ψωμί και φάρμακα.

Εάν η πίστη στην κοινωνική σημασία των ιδεών και των αισθημάτων του ανθρωπισμού κλονίστηκε από τον πόλεμο και την εκδίκηση των νικητών στους ηττημένους, πιστεύω ότι μπορούν και πρέπει να αποκατασταθούν. Η ατυχία της Ρωσίας προσφέρει στους ανθρωπιστές μια θαυμάσια ευκαιρία να δείξουν τη σημασία του ανθρωπισμού.

Πιστεύω ότι ιδιαίτερη πρόθεση για βοήθεια στον ρωσικό λαό πρέπει να επιδειχθεί από αυτούς οι οποίοι κατά τη διάρκεια του ταπεινωτικού πολέμου, παθιασμένα ενθάρρυναν το αδελφοκτόνο μίσος, μειώνοντας με αυτό τον τρόπο την αποτελεσματικότητα των ανθρώπινων ιδεών που καλλιεργήθηκαν με πολύ κόπο και τόσο εύκολα νικήθηκαν από την ανοησία και την απληστία. Οι άνθρωποι που καταλαβαίνουν αυτά τα αγωνιώδη λόγια θα συγχωρήσουν την αθέλητη πικρία του λόγου μου.

Ζητώ από όλους τους τίμιους Ευρωπαίους και Αμερικανούς να προσφέρουν την κατάλληλη βοήθεια στον ρωσικό λαό. Δώστε ψωμί και φάρμακα».²

Η αγωνιώδης έκκληση για υποστήριξη του ρωσικού λαού, που τον Ιούλιο του 1921 βρισκόταν αντιμέτωπος με το φάσμα του θανάτου, προέρχεται από τον διάσημο συγγραφέα Maxim Gorky. Αντιμέτωποι με έναν λιμό που δεν είχε ξαναδεί ούτε η χώρα αλλά ούτε και η υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρος, στις αρχές της δεκαετίας του 1920 οι Ρώσοι πέθαιναν κατά δεκάδες χιλιάδες. Το κάλεσμα για βοήθεια απευθυνόταν σε ανθρώπους όπως ο Fridtjof Nansen, διάσημος εξερευνητής και πρώτος Υπάτος Αρμοστής για τους Πρόσφυγες, της Κοινωνίας των Εθνών, και ο Herbert Hoover, επικεφαλής της ανθρωπιστικής οργάνωσης American Relief Administration – ARA (Αμερικανική Διεύθυνση Περίθαλψης). Η τελευταία είχε δημιουργηθεί τον Φεβρουάριο του 1919 ως η κύρια αμερικανική ανθρωπιστική οργάνωση που μετά το πέρας του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ανέλαβε το πρόγραμμα υποστήριξης των δοκιμαζόμενων λαών της

² *American Relief Administration Bulletin*, Δεύτερη Σειρά, τεύχος 16, 01.09.1921, σ. 2.

Ευρώπης. Ο πρόεδρος της Αμερικής, Woodrow Wilson, είχε φροντίσει να εξασφαλίσει από το Αμερικανικό Κογκρέσο το ποσό των 100 εκατομμυρίων δολαρίων για την υποστήριξη του έργου της. Η έκκληση του Gorky για βοήθεια είχε γίνει με τηλεγράφημα από την έδρα της Επιτροπής (Κομισσαριάτου) για τις Εξωτερικές Σχέσεις, γεγονός που δεν αφήνει αμφιβολίες ότι ο συγγραφέας είχε την ενθάρρυνση των μπολσεβίκων στην κίνησή του. Πώς όμως έφτασε η Ρωσία και οι μπολσεβίκοι σε αυτή την προϊούσα καταστροφή; Ποιες συνθήκες οδήγησαν σε αυτή την τεράστια ανθρωπιστική κρίση και ποιες ήταν οι ευθύνες της ίδιας της Ρωσικής Επανάστασης;

Στόχος του άρθρου, που αποτελεί μέρος μιας αρχειακής έρευνας σε εξέλιξη (ΗΠΑ, Stanford University – Hoover Institute· Αγγλία, University of Birmingham – Cadbury Research Library), είναι να παρουσιάσει ένα άγνωστο κεφάλαιο στην εξέλιξη της Ρωσικής Επανάστασης, που ενέπλεξε αντίπαλες πλευρές και ανθρώπους με εντελώς διαφορετικό πολιτικό υπόβαθρο και πιστεύω, με στόχο τη διάσωση εκατομμυρίων ανθρώπων. Από τον Αύγουστο του 1921 έως τον Ιούνιο του 1923, μετά από επίσημη συμφωνία με το σοβιετικό καθεστώς, η ARA οργάνωσε ανθρωπιστικές αποστολές στις περισσότερες περιφέρειες της Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Ρωσικής Ομοσπονδίας, της Ουκρανίας, της Κριμαίας και του βόρειου Καυκάσου. Υπολογίζεται ότι περισσότεροι από 10,5 εκατομμύρια άνθρωποι, κυρίως παιδιά αλλά και ενήλικες, έλαβαν τη φροντίδα της αμερικανικής οργάνωσης. Το άρθρο αναλύει την πολιτική της ARA, η οποία εφάρμοσε διακριτά προγράμματα ώστε να εξασφαλίσει την άμεση σίτιση των ανθρώπων που βρίσκονταν σε πλήρη ένδεια –με προτεραιότητα τα παιδιά–, την παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και την αποστολή τροφίμων σε εκατομμύρια ρωσικές οικογένειες.

Στο παρόν άρθρο, αρχικά, κρίνεται κρίσιμη η ανάλυση των συνθηκών που επικράτησαν από το 1917, με το ξέσπασμα της επανάστασης των μπολσεβίκων, μέχρι την έναρξη της ανθρωπιστικής επιχείρησης το 1921, ώστε να δοθεί ο ιστορικός καμβάς της περιόδου. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η ARA, αλλά και ο πραγματισμός που διέκρινε τη λειτουργία της, όπως και των υπολοίπων ανθρωπιστικών οργανώσεων που δραστηριοποιήθηκαν, ενώ εξετάζονται και οι σχέσεις με τη σοβιετική πλευρά. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι μπολσεβίκοι ήταν ιδιαίτερα καχύποπτοι με τους Αμερικανούς και τις προθέσεις τους, αλλά η ανθρωπιστική κρίση ήταν τόσο μεγάλη που δεν ήταν εύκολο να θέσουν προσκόμματα στο έργο των δεύτερων. Τούτο έγινε, βέβαια· συχνά εκούσια αλλά και αρκετές φορές ακούσια, λόγω της άγνοιας των μπολσεβίκων γύρω από βασικές έννοιες που σχετίζονται με τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης αλλά και των μηχανισμών της ίδιας της κοινωνίας.

Διαδικασίες και λειτουργίες όπως η «οργανωσιακή κουλτούρα», το «επιχειρησιακό σχέδιο» και η «διαχείριση εφοδιαστικής αλυσίδας» ακούγονταν απίστευτα ξένες, δυτικότροπες και φυσικά καπιταλιστικές, αλλά μόνο μέσω αυτών των διαδικασιών ήταν δυνατόν να διοικηθεί αποτελεσματικά ένα κατάστημα, μια επιχείρηση, μια περιοχή αλλά και μια χώρα, ακόμη και σοσιαλιστική.

Ο ίδιος ο Λένιν, όπως θα διαπιστώσουμε, το περιέγραψε. Χρειαζόταν οργάνωση, προγραμματισμός και σχέδιο για να αντιμετωπιστεί η ανθρωπιστική κρίση που σοβούσε. Η διαχείριση πόρων, η αποθήκευση και ταξινόμηση ανά προϊόν και κατά προτεραιότητα και κυρίως η μεταφορά και διανομή προϊόντων, όπως και η κοστολόγηση κάθε ενέργειας, ήταν άγνωστες λέξεις για τους μπολσεβίκους, που ήταν άριστοι στη συνωμοτικότητα και την επαναστατική πάλη αλλά αδαείς στη διοίκηση. Κλασικό παράδειγμα αποτελούσαν οι ρωσικοί σιδηρόδρομοι: αντιμέτωποι με χρόνια προβλήματα, είχαν κυριολεκτικά καταρρεύσει και το 1921-22 βρίσκονταν στο κατώτατο επίπεδο των επιχειρησιακών δυνατοτήτων που μπορούσαν να έχουν. Οι σιδηρόδρομοι, όμως, ήταν ζωτικής σημασίας για να λειτουργήσει αποτελεσματικά το σχέδιο των ανθρωπιστικών οργανώσεων για διάσωση του ρωσικού πληθυσμού, καθώς τα τρόφιμα που έφταναν στα ρωσικά λιμάνια έπρεπε να προσεγγίζουν γρήγορα τις περιοχές που μαστιζόνταν από τον λιμό. Για τους μπολσεβίκους, η παρουσία από το εξωτερικό έμπειρων στελεχών στη διοίκηση, την επιχειρησιακή λειτουργία και τη διαχείριση της εφοδιαστικής αλυσίδας, με στόχο την παροχή βοήθειας σε ανθρώπους σε ανάγκη (συσσίτια, παροχή φαρμάκων, μαζικοί εμβολιασμοί, παράδοση πακέτων βοήθειας και τροφίμων, διανομή καλαμποκιού), υπήρξε πολύτιμο μάθημα. Πώς έμεινε όμως στην επίσημη σοβιετική μνήμη η διεθνής ανθρωπιστική βοήθεια; Αυτό είναι άλλο ένα ερώτημα που το παρόν άρθρο επιχειρεί να απαντήσει.

Η πορεία προς την επανάσταση

Παρότι οι δύο επαναστάσεις που ξέσπασαν το 1917 αποτέλεσαν τον κύριο καταλύτη για τις εξελίξεις που ακολούθησαν, η πορεία της Ρωσίας προς την κατάρρευση είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα. Η αχανής αυτοκρατορία εξακολουθούσε να είναι στις αρχές του 20ού αιώνα η πλέον οπισθοδρομική από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Με οικονομία κυρίως αγροτικού χαρακτήρα, έλλειψη σοβαρών επενδύσεων και μικρή ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα, η Ρωσική Αυτοκρατορία

είχε να αντιμετωπίσει, εκτός από τα κοινωνικά προβλήματα, και αντίρροπα πολιτικά ρεύματα.³ Η απόλυτη μοναρχία, υπό τη δυναστεία των Ρομανόφ, ήταν εντελώς αρνητική στην προσπάθεια ανανέωσης των πολιτικών θεσμών και εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος. Όλοι, αντίπαλοι και σύμμαχοι, συμφωνούσαν ότι η αυτοκρατορία όφειλε να ακολουθήσει μια συστηματική πορεία αλλαγών. Ωστόσο, η προσπάθεια οικονομικού μετασχηματισμού της χώρας, τόσο στον αγροτικό τομέα όσο και μέσα από την ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα, δεν μπορούσε παρά να επιφέρει έντονη κοινωνική δυσaréσκεια.

Το 1914, με τη συμμετοχή της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ρωσική Αυτοκρατορία έφθασε στα απώτατα όρια των αντοχών της.⁴ Η δυσπραγία εκδηλωνόταν σε όλους τους τομείς: στο στράτευμα, με τις τεράστιες απώλειες σε έμψυχο δυναμικό και άψυχο υλικό, στην υπολειτουργία της βιομηχανίας, στις ελλείψεις τροφίμων στις πόλεις και στην αποσάθρωση της οικονομίας.⁵ Τον Φεβρουάριο του 1917, οι στρατιώτες ενώθηκαν με το πλήθος των διαδηλωτών και το καθεστώς των Ρομανόφ κατέρρευσε. Τότε δημιουργήθηκε μια υβριδική μορφή δυαδικής εξουσίας, με αντίρροπους πόλους την Προσωρινή Κυβέρνηση και τα συμβούλια (σοβιέτ) των εργατών.⁶ Αν και μειοψηφία στα σοβιέτ και στις επαναστατικές δυνάμεις, το Κόμμα των μπολσεβίκων εκμεταλλεύτηκε τις αδυναμίες των αντιπάλων του και τις αντιδημοφιλείς τους αποφάσεις, όπως ήταν η συνέχιση του πολέμου, για να αυξήσει την απήχισή του. Ο Λένιν, επιστρέφοντας με τη βοήθεια των Γερμανών στη Ρωσία, δημοσίευσε στην εφημερίδα *Πράβδα* (Αλήθεια) το άρθρο που είναι γνωστό ως «Θέσεις του Απρίλη»⁷, όπου συμπεκνώνονται σε μερικές απλές φράσεις –ενδεικτικές της ικανότητας των μπολσεβίκων να χειραγωγούν τη δυσaréσκεια των πολλών– οι υποσχέσεις για ειρήνη, γη στους αγρότες, εξουσία στα σοβιέτ. Μετά από παλινωδίες στις αρχές Νοεμβρίου (25-26 Οκτωβρίου με το παλαιό ημερολόγιο) 1917, η κυβέρνηση Κερένσκι ανατράπηκε με πραξικόπημα των μπολσεβίκων.

Παρότι μειοψηφία σε σύγκριση με τους μενσεβίκους και τους σοσιαλιστές επαναστάτες, οι μπολσεβίκοι μέσα σε λίγες εβδομάδες μονοπώλησαν την εξουσία και κυριάρχησαν. Στις πρώτες

³ Robert Service, *Ρωσική Επανάσταση, 1900-1927*, μτφρ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2016, σ. 37.

⁴ James DeFronzo, *Revolutions and Revolutionary Movements*, Westview Press, Μπόλντερ 2015, σ. 42.

⁵ Rex Wade, «“All Power to the Soviets”: The Bolsheviks Take Power», στο Rex Wade (επιμ.), *Revolutionary Russia, new approaches*, Routledge, Λονδίνο 2004, σ. 220-221· Γιώργος Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα και Άμωπη*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σ. 213.

⁶ Robert Gerwarth, *Οι Ηττημένοι: Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, σ. 29-30.

⁷ Ronald Grigor Suny, *The Structure of Soviet History: Essays and Documents*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2003, σ. 38-41.

ελεύθερες εκλογές για τη Συντακτική Συνέλευση ηττήθηκαν από τους μετριοπαθείς σοσιαλιστές επαναστάτες, τούτο όμως δεν τους πτόησε· την επόμενη ημέρα ο Λένιν χρησιμοποίησε τους Ερυθροφρουρούς για να διαλύσει τη Συντακτική Συνέλευση. Το ίδιο συνέβη με τις εκλογές όπου οι μπολσεβίκοι ηττήθηκαν σε πολλές πόλεις της κεντρικής Ρωσίας.⁸ Οι δημοκρατικές διαδικασίες δεν βρίσκονταν στο επαναστατικό λεξιλόγιο και η δικτατορική παραμονή των μπολσεβίκων στην εξουσία ενισχύθηκε.

Αντεπανάσταση και εμφύλιος πόλεμος (1917-1921)

Η διαχείριση της εξουσίας στο πλαίσιο των έκτακτων συνθηκών που δημιουργήθηκαν απαιτούσε αυτοσχεδιασμούς, καθώς κανείς από την ηγετική ομάδα των επαναστατών δεν είχε σχετική εμπειρία. Ο Λένιν δημιούργησε ως κυβερνητική αρχή το Συμβούλιο Λαϊκών Κομισάριων (Επιτρόπων), γνωστό και ως *Σοβναρκόμ*, με πρόεδρο τον ίδιο. Θεωρητικά, η νέα κυβέρνηση αποτελούσε μια ενιαία αρχή, αλλά για το σύνολο της χώρας αυτό ήταν μακριά από την πραγματικότητα. Στις επαρχίες, οι επιτροπές αγροτών, εργατών και στρατιωτών άρχισαν να αναλαμβάνουν την εξουσία, δίχως όμως να υποκαθιστούν απαραίτητα τις τοπικές αρχές και την κρατική εξουσία.⁹ Στην πραγματικότητα επικρατούσε το χάος.

Καθώς το επαναστατικό καθεστώς χρειαζόταν χρόνο για να εδραιώσει την εξουσία του, ο Λένιν πίεσε για συμφωνία ειρήνης με τους Γερμανούς. Η Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ, στις αρχές Μαρτίου 1918, έγινε με καταστροφικούς όρους για το επαναστατικό καθεστώς και με τεράστιες απώλειες εδαφών και πλουτοπαραγωγικών πηγών. Χάθηκαν η Φινλανδία, η Πολωνία, η Ουκρανία και ακόμη τεράστιες εκτάσεις στις μη ρωσικές περιοχές, που αποτελούσαν κύρια πηγή κάθε είδους εφοδίων (σιδηρομεταλλεύματα, άνθρακας, σιτηρά) καθώς και σημαντικά κέντρα της βιομηχανίας.¹⁰ Εντός των ρωσικών εδαφών, οι επαναστάτες είχαν να αντιμετωπίσουν σωρεία προβλημάτων. Ήδη από τις αρχές του 1918, ο Λένιν είχε μεταφέρει την πρωτεύουσα από την Πετρούπολη στη Μόσχα, για να την προστατεύσει, ενώ ο Τρότσκι ανέλαβε να μετατρέψει τον Κόκκινο Στρατό σε αξιόμαχη στρατιωτική δύναμη.

Στην αντίπαλη πλευρά, ανώτεροι αξιωματικοί των πρώην τσαρικών ενόπλων δυνάμεων, όπως οι στρατηγοί Αλεξέγιεφ, Κορνίλωφ και Ντενίκιν και ο ναύαρχος Κόλτσακ, με εθελοντές

⁸ Service, *Ρωσική Επανάσταση*, ό.π., σ. 149· Suny, *The Structure of Soviet History*, ό.π., σ. 67-73.

⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, *Η Ρωσική Επανάσταση: Μια σύντομη ιστορία*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2017, σ. 295.

¹⁰ Gerwarth, *Οι Ηττημένοι*, ό.π., σ. 39-40.

και τμήματα του αποσυντιθέμενου ρωσικού στρατού, συνέστησαν τις αντεπαναστατικές δυνάμεις που έγιναν γνωστές ως οι «Λευκοί». Συμπληρωματικοί στρατιωτικοί σχηματισμοί (όπως η Τσεχοσλοβακική Λεγεώνα) και πολιτικοί αντίπαλοι των μπολσεβίκων στη Συντακτική Συνέλευση (εσέροι, μενσεβίκοι και σοσιαλιστές επαναστάτες) σχημάτισαν στην περιοχή της Σαμάρας μια τοπική εξουσία, την Επιτροπή των Μελών της Συντακτικής Συνέλευσης (*Κομούτς*).¹¹ Μετά το τέλος του Παγκοσμίου Πολέμου, οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ, ανάμεσα στις οποίες και η Ελλάδα, έστειλαν περιορισμένες στρατιωτικές δυνάμεις κατά του Κόκκινου Στρατού.

Στο πλαίσιο λοιπόν της κρίσιμης κατάστασης που διαμορφώθηκε, με γενικευμένη δυσарέσκεια που εκδηλώθηκε μέσω τοπικών εξεγέρσεων και συγκρούσεων με τις αντεπαναστατικές δυνάμεις και τους πρώην συντρόφους τους, οι μπολσεβίκοι υιοθέτησαν σκληρές μεθόδους για να καταπνίξουν κάθε αντίπαλη έκφραση. Η Πανρωσική Έκτακτη Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Αντεπανάστασης και του Σαμποτάζ, γνωστότερη ως Τσεκά από το ακρωνύμιο των δύο πρώτων λέξεων, έγινε το όργανο εξουδετέρωσης οποιασδήποτε αντεπαναστατικής τάσης και αντιπολιτευόμενης φωνής, δίχως να τηρούνται διαδικασίες και τυπικότητες.¹² Την περίοδο της Κόκκινης Τρομοκρατίας, η Τσεκά έδρασε εντελώς ανεξάρτητα και μακριά από κάθε πολιτικό έλεγχο. Με χιλιάδες φυλακίσεις και εκτελέσεις και ένα ατελείωτο κυνηγητό όσων θεωρήθηκε ότι εκπροσωπούσαν την αστική τάξη στις πόλεις και στα χωριά, η Τσεκά απέκτησε διαβόητη φήμη.¹³ Το ίδιο απάνθρωπα σκληροί υπήρξαν και οι αντίπαλοι των μπολσεβίκων, ιδίως οι Λευκοί, με δεκάδες χιλιάδες θύματα, ειδικά ανάμεσα στον εβραϊκό πληθυσμό, που αποτελούσε τον πιο εύκολο στόχο. Το ίδιο έπραξαν και οι λεγεωνάριοι Τσέχοι, με μαζικές δημόσιες εκτελέσεις και βαρβαρότητες εις βάρος αιχμαλώτων στρατιωτών του Κόκκινου Στρατού.¹⁴

Η μετεξέλιξη του Κόκκινου Στρατού σε αξιόμαχη στρατιωτική δύναμη δεν ήταν μια εύκολη διαδικασία, όμως ο Τρότσκι, ως νέος Επίτροπος Στρατιωτικών Υποθέσεων, πίεσε προς αυτή την κατεύθυνση, στρατολογώντας μεγάλο αριθμό πρώην αξιωματικών του τσαρικού στρατού και προάγοντας χαμηλόβαθμους επιστρατευμένους που ήταν πιστοί στην επανάσταση. Για να εξασφαλιστεί η τήρηση της ορθής γραμμής, μέλη του Κόμματος ορίστηκαν ως Πολιτικοί

¹¹ Gerwarth, *Οι Ηττημένοι*, ό.π., σ. 83-87· Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα*, ό.π., σ. 232-250.

¹² Richard Sakwa, *The Rise and Fall of the Soviet Union*, Routledge, Νέα Υόρκη 1999, σ. 74-75.

¹³ S.A. Smith, *The Russian Revolution*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2002, σ. 62-64· Gerwarth, ό.π., σ. 80-81.

¹⁴ Gerwarth, ό.π., σ. 83-84.

Επίτροποι (Κομισάριοι) στον Κόκκινο Στρατό.¹⁵ Καθώς οι συνθήκες ήταν ρευστές και οι λιποταξίες αμέτρητες –κάτι που ισχύει για όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές του εμφυλίου πολέμου–, ειδικά την περίοδο της σποράς και του θερισμού στους αγρούς, ο Τρότσκι επέλεξε να δεσμευτεί απέναντι στους επιστρατευμένους, δίνοντάς τους υποσχέσεις για τρόφιμα, ρούχα και φαρμακευτική περίθαλψη. Αυτό μάλιστα δεν αφορούσε μόνο τους στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού, αλλά και τις οικογένειές τους. Η εκτεταμένη διάψευση αυτών των υποσχέσεων παρολίγον να έχει ως συνέπεια την αποτυχία της ίδιας της επανάστασης. Ωστόσο, με σκληρή πειθαρχία και πυγμή, ο Κόκκινος Στρατός ξεπέρασε τις δυσκολίες, την ώρα που οι αντίπαλοί του διαλύονταν.

Η πορεία προς τον λιμό (1917-1921)

«...Εμείς εξασφαλίσαμε πιο εύκολα τη νίκη γιατί τον Οκτώβρη του 1917 βαδίζαμε μαζί με την αγροτιά, με όλη την αγροτιά... Στο χωριό η επανάστασή μας εξακολουθούσε να είναι αστική και μόνο αργότερα, ύστερα από μισό χρόνο, αναγκαστήκαμε να αρχίσουμε στα χωριά, στο πλαίσιο της κρατικής οργάνωσης, την ταξική πάλη, να συγκροτούμε σε κάθε χωριό επιτροπές φτωχολογιάς, των μισοπρολετάρων, και να παλεύουμε συστηματικά ενάντια στην αστική τάξη του χωριού».¹⁶

Η εισήγηση του Λένιν για την αστική δημοκρατία και τη δικτατορία του προλεταριάτου στο πρώτο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς, τον Μάρτιο του 1919, αφιέρωνε λίγες γραμμές και στους αγρότες. Όπως πράγματι σημείωνε, η επίθεση εναντίον των αγροτικών νοικοκυριών ξεκίνησε κάποιον καιρό μετά την επικράτηση της επανάστασης. Καθώς το Κράτος των μπολσεβίκων στηριζόταν στη δύναμη που είχε στις μεγάλες πόλεις, όπως η Πετρούπολη και η Μόσχα, έγινε ταυτόχρονα υπεύθυνο για την τροφοδοσία και τη σίτισή τους, κάτι που ίσχυε και για το στράτευμα. Πολύ σύντομα, η Λαϊκή Επιτροπή Προμήθειας Τροφίμων βρέθηκε σε αδιέξοδο καθώς ο πληθωρισμός κάλπαζε και οι τιμές τροφίμων και βιομηχανικών προϊόντων είχαν ανέλθει στα ύψη. Η πείνα και η δυσπραγία στις πόλεις γεννούσαν τη βάσιμη ανησυχία για πιθανή εξέγερση. Αφού το μοτίβο της επανάστασης προέκρινε πρωταγωνιστικό ρόλο για το εργατικό προλεταριάτο, έπρεπε να εξασφαλιστεί ο τρόπος επιβίωσής του.

¹⁵ Sakwa, *The Rise and Fall*, ό.π., σ. 81.

¹⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, *1917-2017. Εμείς αρχίσαμε... ο πάγος έσπασε... ο δρόμος χαράχτηκε*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2017, σ. 133-134.

Η βίαιη επίταξη σιτηρών, που άρχισε σποραδικά στις αρχές του 1918, απέκτησε σύντομα συστηματική διάσταση.¹⁷ Θεωρητικά έπρεπε να κατάσχεται μόνο το περίσσειμα της σοδειάς των αγροτών, αλλά καθώς δεν υπήρχε προσδιορισμένο όριο, κανονισμός υπολογισμού ή κάποιος υπεύθυνος για να κρίνει, όλες οι ενέργειες γίνονταν αυθαίρετα. Οι επιτάξεις της σοδειάς αποτέλεσαν την πιο καθοριστική ενέργεια στο δρόμο για το μεγάλο λιμό. Το πρόβλημα υπήρχε ήδη στη διάρκεια του τελευταίου χρόνου, λόγω της παρουσίας του ρωσικού στρατού στο μέτωπο υπό την ηγεσία των μπολσεβίκων. Καθώς δεν υπήρχε καμία μέριμνα και επιμελητεία για την τροφοδοσία, το σύστημα που εφαρμόστηκε ήταν αυτό των μαζικών επιτάξεων τροφίμων και του πλιάτσικου.¹⁸ Η τακτική αυτή συνεχίστηκε στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στις περιοχές που συγκρούονταν οι Λευκοί και οι Κόκκινοι. Οι αγρότες ήταν αναγκασμένοι να παραδίδουν, συνήθως διά της βίας, όλα τους τα γεννήματα προκειμένου να εξασφαλιστεί η σίτιση των αντίπαλων στρατών. Για τους μπολσεβίκους ήταν μια μέθοδος που εφάρμοσαν και μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου και την επικράτησή τους, αφού ο Κόκκινος Στρατός έπρεπε να έχει πρόσβαση σε τρόφιμα. Καθώς το Κράτος ήταν διαλυμένο και τα σοβιέτ δίχως γνώσεις διακυβέρνησης και φροντίδα επιμελητείας, η σίτιση των στρατευμάτων γινόταν με απευθείας εφόδους.¹⁹

Ο Λένιν κατηύθυνε το πνεύμα της σύγκρουσης καλώντας σε «αμείλικτη και τρομοκρατική πάλη και πόλεμο ενάντια στους αγρότες ή άλλα αστικά στοιχεία που κρατούν στα χέρια τους πλεονάσματα σιτηρών».²⁰ Συστήθηκαν ένοπλα τμήματα από μπολσεβίκους, εργάτες, στρατιώτες, επίστρατους και αποστρατευμένους που έκαναν περιοδικές εφόδους στα χωριά για επιτάξεις τροφίμων, ενώ και οι Επιτροπές Φτωχών Αγροτών με τη σειρά τους έπρατταν το ίδιο. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι αγρότες αντιστάθηκαν στα μέτρα και ξέσπασαν συγκρούσεις και εξεγέρσεις. Καθώς το χάος επικρατούσε, πολλοί αγρότες άρχισαν να σκοτώνουν τα ζώα τους και να καίνε τη σοδειά τους για να μην πέσει στα χέρια των έκτακτων επιτροπών. Ούτως ή άλλως, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις είχαν μειωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια λόγω του πολέμου, της επιστράτευσης και της διάλυσης της αγοράς και κάθε έννοιας έννομης τάξης. Αφού κινδύνευαν να χάσουν τη σοδειά τους, οι αγρότες απέφευγαν να σπείρουν όλη τη γη τους, να τη φροντίσουν

¹⁷ Service, *Ρωσική Επανάσταση*, ό.π., σ. 156.

¹⁸ Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα*, ό.π., σ. 233.

¹⁹ Hoover Institution Library & Archives, American Relief Administration, Russian Operational Records (στο εξής: ARA), Reel 898, *History of Samara Guvernia (Province)*, σ. 583-584.

²⁰ Gerwarth, *Οι Ηττημένοι*, ό.π., σ. 81.

και να θερίσουν.²¹ Στις αρχές του 1919, η Επιτροπή Προμήθειας Τροφίμων, σε μια προσπάθεια περιορισμού του χάους, τροποποίησε την τακτική εφοδιασμού θέτοντας μία ποσόστωση σε κάθε επαρχία σχετικά με την ποσότητα τροφίμων που θα έπρεπε να συγκεντρώνει. Η κατάσταση, ωστόσο, εκτροχιάστηκε περαιτέρω καθώς ένοπλες ομάδες γυρνούσαν τις επαρχίες κατάσχοντας τα πάντα, ακόμη και σιτηρά που ήταν απαραίτητα για τη βασική διατροφή των αγροτικών νοικοκυριών και κυρίως για την επόμενη σπορά.²²

Τον Μάρτιο του 1920, η επιτροπή διοίκησης του Νόβγκοροντ, πόλης που βρίσκεται σε απόσταση μικρότερη από 200 χιλιόμετρα από την Πετρούπολη, ανακοίνωσε ότι η περιφέρεια πεινάει και οι αγρότες έχουν φτάσει στο σημείο να τρώνε βρύα και σκουπίδια.²³ Μέχρι το τέλος του 1920 οι μπολσεβίκοι δεν έλαβαν κάποιο μέτρο ούτε πήραν κάποια πρωτοβουλία για τη μείωση των επιτάξεων, την αλλαγή του συστήματος «φορολόγησης» και την αύξηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πόλεις επιβίωναν μέσω της μαύρης αγοράς, καθώς μεγάλο μέρος της τροφοδοσίας γινόταν από τους «ανθρώπους με τα σακιά», οι οποίοι αγόραζαν τρόφιμα και σιτηρά στην ύπαιθρο και τα πωλούσαν στις πόλεις.²⁴ Η κατάσταση ήταν δραματική παντού· από το 1917 έως το 1920 ο πληθυσμός της Πετρούπολης είχε μειωθεί κατά περισσότερο από 70% –από 2,4 εκατομμύρια σε 600 χιλιάδες ανθρώπους– και της Μόσχας κατά 50%. Η βιομηχανική παραγωγή είχε σχεδόν μηδενιστεί, ενώ ακόμη και ο αριθμός των εργατών –για τους οποίους θεωρητικά είχε γίνει η επανάσταση– βρισκόταν μόλις στο 40% του αντίστοιχου του 1914.²⁵

Το ενδιαφέρον είναι ότι όλα τα προβλήματα που αντιμετώπισε το τσαρικό καθεστώς πριν την κατάρρευσή του (ανεπαρκής ανεφοδιασμός του στρατού, δυσκολία στην προμήθεια πρώτων υλών και τη λειτουργία της βιομηχανίας, ελλιπής διατροφή των κατοίκων των πόλεων, χαμηλή αγροτική παραγωγή) κλήθηκε να τα αντιμετωπίσει και το επαναστατικό καθεστώς των μπολσεβίκων μετά την οριστική επικράτησή του το 1920. Ο «πολεμικός κομμουνισμός», η προσπάθεια εξάπλωσης και στη συνέχεια επιβίωσης της επανάστασης με επιθετικό τρόπο και με κάθε κόστος, κινδύνευε λόγω της γενικής κατάρρευσης και της αδυναμίας εκπόνησης ενός σχεδίου σωτηρίας.²⁶

²¹ ARA, Reel 898, *ό.π.*, σ. 584.

²² Service, *Ρωσική Επανάσταση*, *ό.π.*, σ. 156-157.

²³ Smith, *The Russian Revolution*, *ό.π.*, σ. 79-80.

²⁴ ARA, Reel 898, *ό.π.*, σ. 579.

²⁵ Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα*, *ό.π.*, σ. 252.

²⁶ Sakwa, *The Rise and Fall*, *ό.π.*, σ. 107.

Η Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ) και ο μεγάλος λιμός

Τον Φεβρουάριο του 1921 οι εργάτες της Μόσχας απαίτησαν τη δυνατότητα ελεύθερου εμπορίου, την ίδια περίοδο που οι ναύτες της Κρονστάνδης –που είχαν στηρίξει αποφασιστικά την επανάσταση– ξεσηκώθηκαν και οργάνωσαν την πιο σοβαρή ανταρσία που αντιμετώπισε το καθεστώς.²⁷ Η αιματηρή καταστολή της ανταρσίας έδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι μπολσεβίκοι σκόπευαν να αντιμετωπίζουν αντίστοιχα προβλήματα. Καθώς όμως η δυσaráσκεια και η κοινωνική αναταραχή οδηγούσαν στο ξέσπασμα δεκάδων εξεγέρσεων, έγινε φανερό ότι απαιτούνταν μια μεγάλη αλλαγή πλεύσης από τους μπολσεβίκους.

Η Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ), που ανακοινώθηκε τον Μάρτιο του 1921, προέκυψε αναγκαστικά, λόγω των εξεγέρσεων και της αδυναμίας υιοθέτησης μιας συνεπούς οικονομικής πολιτικής πέρα από τους αποτυχημένους πειραματισμούς. Η επίταξη των σιτηρών, αν και δεν καταργήθηκε εντελώς, περιορίστηκε ως ένα βαθμό, οι στόχοι συγκέντρωσης σιτηρών μέσω διαβαθμισμένων φόρων σε είδος μειώθηκαν σε σχετικά ρεαλιστικά επίπεδα και το μικροεμπόριο άνθησε, αυτή τη φορά με την ανοχή της επανάστασης. Οι αγρότες μπορούσαν πλέον να πωλούν το περίσσειμα της παραγωγής τους, δημιουργήθηκαν μικρές βιοτεχνίες και βιομηχανίες και αναπτύχθηκε ένα μεικτό οικονομικό σχήμα, με λειτουργία της αγοράς. Παράλληλα, τα μεγάλα εργοστάσια, οι τραπεζικές εργασίες και το διεθνές εμπόριο παρέμειναν στα χέρια του Κράτους.²⁸

Η ΝΕΠ αποτέλεσε το κύριο εργαλείο οικονομικής πολιτικής της σοβιετικής εξουσίας μέχρι το 1928. Η μεγαλύτερη όμως πρόκληση στις αρχές της δεκαετίας του 1920 ήταν ο μεγάλος λιμός που είχε ενσκήψει, κάτι που έχει μείνει στο περιθώριο της διεθνούς ιστοριογραφίας, ενώ απουσιάζει εντελώς από την ελληνική. Στα προβλήματα που είχε προκαλέσει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η κατάρρευση του τσαρικού καθεστώτος, οι δύο επαναστάσεις και ο εμφύλιος πόλεμος, και φυσικά η καταστροφική πολιτική κατασχέσεων σιτηρών και τροφίμων, ήρθε να προστεθεί και η ξηρασία του 1920. Οι αγρότες της Ρωσίας και των γύρω εδαφών είχαν συνηθίσει να προκύπτει μία χρονιά ξηρασίας μέσα σε έναν κύκλο επτά ετών. Η άνοιξη του 1920 ήταν ζεστή και με ελάχιστες βροχές, και η σπορά έγινε σε ιδιαίτερα ξηρό έδαφος δίχως υγρασία. Στη διάρκεια του άνυδρου καλοκαιριού η ξηρασία επιτάθηκε και η σοδειά απέτυχε σε μεγάλο βαθμό. Το ίδιο ξηρό αποδείχθηκε και το φθινόπωρο, ενώ κι ο χειμώνας έφερε ελάχιστο χιόνι για

²⁷ Για την ανταρσία της Κρονστάνδης παραμένει ακόμη επίκαιρο το έργο του Άρη Αλεξάνδρου *Η Εξέγερση της Κρονστάνδης* (Πανοπτικόν, Αθήνα 2015).

²⁸ Service, *Ρωσική Επανάσταση*, ό.π., σ. 166.

να βοηθήσει τις χειμερινές σπορές. Συνήθως οι αγρότες διατηρούσαν ένα απόθεμα εφοδίων για να μπορέσουν να αντέξουν μια κακή σοδειά. Παρά τις εκκλήσεις των αγροτών για αλλαγή πολιτικής λόγω της ξηρασίας, οι επιτροπές επίταξης τροφίμων εξακολούθησαν με ζήλο το έργο τους. Όταν όμως η άνοιξη του 1921 έφερε πάλι ελάχιστες βροχές και ο ζεστός καιρός ήλθε πιο σύντομα, η καταστροφή ολοκληρώθηκε. Πιθανά κάποιος να μπορούσε να αντέξει μια κακή χρονιά, αλλά όχι δύο συνεχόμενες.²⁹

Το πιο δυσάρεστο με την κατάσταση που περιγράφεται είναι ότι οι επιτάξεις τροφίμων συνεχίστηκαν. Στην περιφέρεια του Σιμπίρσκ, στον ποταμό Βόλγα, η σοδειά του 1920 ήταν μικρότερη απ' ό,τι απαιτούνταν για να τραφεί ο τοπικός πληθυσμός, όμως οι επιτροπές συνέχισαν το έργο τους μέχρι το Μάρτιο του 1921 και την ανακήρυξη της ΝΕΠ. Το ίδιο συνέβη στη Σαμάρα και το Σαράτοφ, που είχαν χτυπηθεί σκληρά από την ξηρασία. Στην περιφέρεια του Πουγκάτσεφ, επίσης στον Βόλγα, την πιο σκληρά δοκιμαζόμενη από την πείνα περιοχή, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της ΑΡΑ, οι επιτάξεις σοδειάς συνεχίστηκαν μέχρι και τον Ιούλιο του 1921.³⁰

Όπως σημειώνει η *Έκθεση για τις Οικονομικές Συνθήκες στη Ρωσία* της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) το 1922, ένα σύνολο παραγόντων είχε συντελέσει στην εκδήλωση του μεγάλου λιμού: η έλλειψη μηχανημάτων, εργαλείων και ζώων έλξης λόγω του πολέμου και της αναταραχής, ο κατακερματισμός των αγροτικών ιδιοκτησιών λόγω της επανάστασης και της κατάσχεσης των χωραφιών, η «ρήξη» μεταξύ χωριών και πόλεων λόγω της κατάργησης ουσιαστικά της αγοράς και, φυσικά, οι επιτάξεις και οι «φόροι» τροφίμων.³¹

Παρά τα ανησυχητικά σημάδια, τις προειδοποιήσεις ήδη από το 1920 και τις δραματικές αναφορές που έφταναν από τις περιοχές του Βόλγα, η ηγετική ομάδα των μπολσεβίκων, δηλαδή τα μέλη του Πολιτικού Γραφείου (*Πολίτμπιρο*), του κύριου οργάνου υψηλής πολιτικής, που είχε δημιουργηθεί στις αρχές του 1919, δεν εκπόνησε κάποιο σχέδιο έκτακτης ανάγκης ούτε έλαβε μέτρα ανακούφισης. Εκατομμύρια άνθρωποι στις περιοχές γύρω από τον Βόλγα ποταμό αλλά και στη νότια Ουκρανία, το Καζακστάν και τη δυτική Σιβηρία ζούσαν στη ζώνη του μεγάλου λιμού.³² Όσο ο θάνατος κυριαρχούσε στη λεκάνη του Βόλγα, χιλιάδες άνθρωποι προσπαθούσαν

²⁹ ΑΡΑ, Reel 898, ό.π., σ. 585-586.

³⁰ Harold Fisher, *The Famine in Soviet Russia, 1919-1923*, Forgotten Books, Λονδίνο 2018 (πρώτη έκδοση το 1927), σ. 501.

³¹ League of Nations, *Report on Economic Conditions in Russia, With Special Reference to the Famine of 1921-1922 and the State of Agriculture*, 3 Ιανουαρίου 1923, σ. 2.

³² Smith, *The Russian Revolution*, ό.π., σ. 82-83.

να φύγουν και συνωθούνταν στους σταθμούς των τρένων. Το μεταφορικό δίκτυο όμως ήταν υπό διάλυση, ενώ τοπικοί αξιωματούχοι έδωχναν πολλές φορές τους συγκεντρωμένους, οι οποίοι όμως παρέμεναν στην περιοχή.

Καθώς αυτή η δραματική κατάσταση παρατεινόταν και τα καθημερινά θύματα του λιμού ανέρχονταν σε δεκάδες χιλιάδες, οι πρώτες πληροφορίες άρχισαν να διαρρέουν προς τη Δύση. Στις 26 Ιουνίου του 1921, η *Πράβδα* περιέγραφε το λιμό ως χειρότερο από αυτόν του 1891, επισημαίνοντας ότι επηρέαζε έναν πληθυσμό 25 εκατομμυρίων ανθρώπων, αριθμός που μάλιστα αναβαθμίστηκε στα 35 εκατομμύρια λίγο αργότερα. Στις 30 Ιουνίου, με νέο άρθρο, η εφημερίδα σημείωνε τη μαζική φυγή κατοίκων από τη ζώνη του θανάτου. Καθώς τα δημοσιεύματα στο ρωσικό τύπο πολλαπλασιάζονταν, πληροφορίες σχετικά με τα τεκταινόμενα άρχισαν να φθάνουν και στις ευρωπαϊκές εφημερίδες.

Στη συνέχεια, ως πρώτη απάντηση στην κρίση, δημιουργήθηκε η Πανρωσική Επιτροπή Αρωγής για την Πείνα (All-Russian Famine Relief Committee), που απαρτιζόταν από διανοούμενους, τόσο μπολσεβίκους όσο και αντιπάλους του καθεστώτος (οι οποίοι βέβαια είχαν ελάχιστη επιρροή). Ωστόσο, αν και θεωρητικά η Επιτροπή είχε το ελεύθερο να απευθύνει εκκλήσεις για βοήθεια, να δημιουργήσει δίκτυα αλληλοβοήθειας και να παίρνει διάφορες πρωτοβουλίες, η ουσιαστική της δύναμη ήταν πολύ περιορισμένη.³³

Οι ΗΠΑ, η ανθρωπιστική βοήθεια και ο ρόλος της ARA

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε τομή στην παραδοσιακή αμερικανική εξωτερική πολιτική απέναντι στην Ευρώπη. Μέχρι τότε οι ΗΠΑ είχαν φροντίσει να αποφεύγουν τους ιδιαίτερους δεσμούς με τις ευρωπαϊκές υποθέσεις και τους ανταγωνισμούς των ευρωπαϊκών δυνάμεων.³⁴ Ωστόσο, η οικονομική και εμπορική τους δραστηριότητα στην Ευρώπη συνεχίστηκε και οδήγησε εντέλει στην πολιτική και στρατιωτική τους συμμετοχή στον Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, γεγονός που υπήρξε καθοριστικό για την εξέλιξη της παγκόσμιας σύρραξης και την ήττα της Γερμανίας και των Κεντρικών Δυνάμεων.

³³ Charles M. Edmonson, «The Politics of Hunger: The Soviet Response to Famine, 1921», *Soviet Studies*, 29:4 (1977), σ. 513-514.

³⁴ Benjamin Rhodes, *United States Foreign Policy in the Interwar Period, 1918-1941*, Praeger Publishers, Γουέστπορτ 2001, σ. 14.

Ανεξάρτητα από τη διαδικασία εμπλοκής και τις συγκυρίες που οδήγησαν στην ενεργό συμμετοχή τους στον ευρωπαϊκό πόλεμο, το κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής κουλτούρας των ΗΠΑ, εκτός από τη διατήρηση απόστασης ασφαλείας στα διεθνή θέματα, ήταν η πεποίθηση ότι αποτελούσαν ένα έθνος πρωτοπόρων.³⁵ Με έμφαση στην αξία της ατομικής πρωτοβουλίας, η χώρα είχε κατορθώσει να αναπτυχθεί οικονομικά, να ισχυροποιήσει τη θέση της στην αμερικανική ήπειρο και να διαμορφώσει ένα ισορροπημένο σύστημα εκτελεστικής εξουσίας, οδηγώντας στην εδραίωση της αντίληψης ότι μπορεί να καθοδηγήσει την ανθρωπότητα προς τις υπέρτατες αξίες της ελευθερίας και της δημοκρατίας.³⁶

Αν και αρχικά οι ΗΠΑ είχαν χαιρετίσει την πτώση του αυταρχικού καθεστώτος του τσάρου με την επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917, η τελική επικράτηση των μπολσεβίκων ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το αμερικανικό όραμα για τον κόσμο. Η στροφή της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, με την ενεργό ανάμειξή της στη διεθνή πολιτική σκηνή και κυρίως στην ευρωπαϊκή ήπειρο, εκφράστηκε μεταξύ άλλων με τα δεκατέσσερα σημεία του προέδρου Wilson, που στόχευαν στην εξισορρόπηση και την άμβλυνση των ευρωπαϊκών ανταγωνισμών και στην οργάνωση του μεταπολεμικού κόσμου. Οι αμερικανικές ειρηνευτικές προτάσεις, με πρόταγμα τη δημοκρατία και την ελευθερία των λαών και του κάθε ανθρώπου ατομικά, μπορούσαν να αντισταθμίσουν το κάλεσμα του Λένιν για ένα επαναστατικό κύμα σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Δεδομένης της αδιαμφισβήτητης πολιτικής και οικονομικής πρωτοπορίας των ΗΠΑ, η δημιουργία της ΑΡΑ υπογράμμιζε τη δύναμη της χώρας και συντελούσε στη διάδοση των αμερικανικών ιδεαλιστικών αξιών στον κόσμο. Εάν αυτό υλοποιούνταν ακόμη και στη χώρα της επανάστασης, τη Ρωσία, θα αποδεικνυόταν η ανωτερότητα των ΗΠΑ έναντι των μπολσεβίκων, που μπορεί να ισχυρίζονταν ότι μιλούσαν ως εκπρόσωποι του ρωσικού λαού, αλλά δεν έκαναν απολύτως τίποτα για να βελτιώσουν τη μοίρα του.

Η δημόσια έκκληση του Gorky, αποσπάσματα της οποίας παρατίθενται παραπάνω, δημοσιεύτηκε σε διάφορες δυτικές εφημερίδες μέχρι τα τέλη Ιουλίου του 1921 και κινητοποίησε τον Hoover, ο οποίος έχοντας αποκτήσει αίγλη ως ανθρωπιστής για τον ρόλο του στη βοήθεια που προσφέρθηκε στο Βέλγιο κατά τη διάρκεια του Πολέμου και για τα προγράμματα ανθρωπιστικής βοήθειας στην Ευρώπη (Αυστρία, Γερμανία, Ουγγαρία) μετά τον Πόλεμο, θεωρήθηκε ο άνθρωπος που θα μπορούσε να έχει την ουσιαστικότερη συνεισφορά,

³⁵ Γιάννης Παπαγεωργίου, *Το πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ*, Κριτική, Αθήνα 2022, σ. 69.

³⁶ Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Η αμερικανική πολιτική από τον Φράνκλιν Ρούζβελτ στον Ντόναλντ Τραμπ*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2018, σ. 46.

κινητοποιώντας μέσα, πόρους και ανθρώπους. Δεν πρέπει άλλωστε να παραβλέπουμε ότι αυτή ακριβώς η δραστηριότητα και η φήμη που απέκτησε ήταν που οδήγησαν τον Hoover στον προεδρικό θώκο της Αμερικής λίγα χρόνια αργότερα. Η ARA, η οργάνωση της οποίας ήταν επικεφαλής, ήταν η μόνη που μπορούσε να προσφέρει σημαντική και άμεση βοήθεια.

Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν, οι Ρώσοι ήταν επιφυλακτικοί, θεωρώντας τον Hoover αντι-μπολσεβίκο, κάτι που φυσικά δεν ήταν ψέμα. Οι δύο πλευρές είχαν εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές ιδέες αλλά και εκτιμήσεις σχετικά με την εξέλιξη της τεράστιας ανθρωπιστικής κρίσης. Οι μπολσεβίκοι γνώριζαν ότι η κρίση και η πείνα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια γενική εξέγερση εναντίον τους, ενώ ο Hoover πίστευε ότι εάν οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν την πείνα που τους μάστιζε, θα μπορούσαν να αντιδράσουν στη δικτατορία που τους είχε επιβληθεί. Το 1919, όταν υπήρχαν έντονες συζητήσεις εντός του αμερικανικού πολιτικού προσωπικού για την κατάσταση στη Ρωσία, ο Hoover έστειλε επιστολή στον πρόεδρο Wilson όπου χαρακτήριζε την επικράτηση των μπολσεβίκων ως λογική αντίδραση στην τυραννία και τη δυστυχία: οι κατώτερες τάξεις αγνοούνται και υπέφεραν.³⁷ Περαιτέρω, πρότεινε την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας, θεωρώντας ότι έτσι θα τερματιζόταν ο εμφύλιος και θα δοκιμάζονταν τόσο οι αντοχές των μπολσεβίκων όσο και οι αντιδράσεις των Ρώσων πολιτών.

Πέρα από τις παραπάνω εκτιμήσεις, υπήρχε ένα ξεκάθαρο ανθρωπιστικό κίνητρο στην πολιτική του Hoover, κάτι που φάνηκε από τις δεσμεύσεις που ανέλαβε απέναντι στο σοβιετικό καθεστώς. Οι Αμερικανοί εργαζόμενοι της ARA δεν θα είχαν καμία πολιτική ανάμειξη, κάτι που αποδείχθηκε αληθές. Οι περισσότεροι διέθεταν υψηλή μόρφωση και ήταν φιλελεύθεροι, απόφοιτοι κορυφαίων αμερικανικών πανεπιστημίων. Δεν έτρεφαν ιδιαίτερη συμπάθεια για τους μπολσεβίκους αλλά φρόντιζαν να μη δίνουν δικαιώματα, αφιερωμένοι στο έργο τους. Όλοι είχαν αποκτήσει εμπειρία από ανθρωπιστικές αποστολές στην Ευρώπη και ήταν ιδεαλιστές, με υψηλό αίσθημα ευθύνης και καθήκοντος.

Εκτός από την ανάγκη, που είχε φέρει τις δύο πλευρές σε διαδικασία συνεννόησης, το χάος που χώριζε τους μπολσεβίκους από τον υπόλοιπο κόσμο έδειχνε να έχει καλυφθεί προσώρας από την εφαρμογή της NEΠ. Για τους Δυτικούς, η NEΠ ήταν μια παραδοχή ότι οι μπολσεβίκοι είχαν αρχίσει να συνέρχονται από τον επαναστατικό οίστρο, αποδεχόμενοι τη λειτουργία της αγοράς και του ιδιωτικού τομέα. Για τους επαναστάτες, ήταν μια προσωρινή

³⁷ Smith, *The Russian Revolution*, ό.π., σ. 11-14.

κίνηση τακτικής που είχε στόχο να βάλει τέλος στο χάος, μέχρι να αποκτήσουν εμπειρία στη διακυβέρνηση και να ωριμάσουν οι συνθήκες για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό.

Ανάμεσα στα προβλήματα που ανέκυψαν στις διαπραγματεύσεις ήταν ότι η ARA ακολουθούσε ένα σφιχτό οργανόγραμμα, με λίγους Αμερικανούς σε κάθε χώρα δραστηριοποίησής της και αρκετούς ντόπιους, ενθαρρύνοντας με τον τρόπο αυτό τις πρωτοβουλίες αυτοοργάνωσης και αυτοβοήθειας σε τοπικό επίπεδο, ακόμη και σε χωριά, ώστε να υπάρχει χαμηλό λειτουργικό κόστος. Οι μπολσεβίκοι αντέδρασαν στην προοπτική δημιουργίας τοπικών επιτροπών περίθαλψης και συσσιτίων στα χωριά και γενικότερα στη ρωσική ύπαιθρο, θεωρώντας ότι θα αποτελούσαν αντεπαναστατικές εστίες.³⁸ Άλλωστε, η ARA συνήθως έθετε ως επικεφαλής των τοπικών επιτροπών εκπαιδευτικούς, γιατρούς ή, γενικότερα, ανθρώπους με ανώτερο κοινωνικό προφίλ και μόρφωση. Καθώς οι μπολσεβίκοι είχαν εν γένει στοχοποιήσει τους αστούς και, σε τοπικό επίπεδο, τους πλέον μορφωμένους ή τους ανθρώπους που είχαν κάποια θέση ευθύνης στην προηγούμενη πολιτική κατάσταση, όλοι δυνητικά μπορεί να αποτελούσαν εχθρικό ή ύποπτο στοιχείο. Σε μια κίνηση καλής θέλησης η ARA υποχώρησε και αποδέχθηκε την παρουσία εκπροσώπου της σοβιετικής εξουσίας στις επιτροπές.³⁹ Υπήρχαν όμως κι άλλα ζητήματα, στα οποία οι Αμερικανοί δεν θα έκαναν πίσω. Ο Hoover απαίτησε απόλυτη ελευθερία κινήσεων για το προσωπικό της ARA στη χώρα και ελευθερία επιλογής των χιλιάδων Ρώσων που θα τοποθετούνταν στις διάφορες θέσεις εργασίας και θα πλαισίωναν το οργανωτικό έργο στις τοπικές επιτροπές διανομής και σίτισης. Φυσικά υπήρχαν αντιδράσεις· ο ίδιος ο Λένιν κατηγόρησε τους αστούς της Δύσης ότι ήθελαν να υπονομεύσουν την επανάσταση.⁴⁰

Παρά τα προβλήματα, η ανθρωπιστική κρίση ήταν τεράστια και, ως εκ τούτου, οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον Hoover και τους μπολσεβίκους, με επικεφαλής τον Maxim Litvinov, αναπληρωτή Επίτροπο (Κομισάριο) Εξωτερικών Υποθέσεων, τελεσφόρησαν και επικυρώθηκαν με τη συμφωνία που υπογράφηκε στη Ρίγα της Λετονίας στις 20 Αυγούστου 1921. Η σοβιετική πλευρά, με τη λήψη των αμερικανικών εφοδίων που θα έφταναν στα ρωσικά λιμάνια για να σιτίσουν 1 εκατομμύριο παιδιά και αρρώστους, αναλάμβανε το κόστος της επιχείρησης, που αφορούσε κυρίως τη διαχείριση των εφοδίων και των τροφίμων στα λιμάνια,

³⁸ Bertrand Patenaude, *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1924*, Stanford University Press, Στάνφορντ 2002, σ. 31, 41.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 45.

⁴⁰ Douglas Smith, *The Russian Job: The forgotten story of how America saved the Soviet Union from ruin*, Farrar, Strauss, and Giroux, Νέα Υόρκη 2019, σ. 32-33.

τη μεταφορά τους, κυρίως με το σιδηροδρομικό δίκτυο, και την παροχή αποθηκευτικών χώρων. Συμπληρωματικά, αναλάμβανε την εξεύρεση πρόσθετων χώρων, πέραν των κυβερνητικών κτιρίων και των διαφόρων ιδρυμάτων (νοσοκομεία, ορφανοτροφεία κτλ.), όπου θα στήνονταν οι κουζίνες για τα συσσίτια.

Όταν οι πρώτοι Αμερικανοί της ARA εισήλθαν σε ρωσικό έδαφος και έφτασαν στη Μόσχα, στις 27 Αυγούστου, βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια πραγματικότητα που ξεπερνούσε τις εκτιμήσεις τους. Η πόλη δεν είχε τρεχούμενο νερό και θέρμανση για περισσότερα από δύο χρόνια, ενώ κτίρια είχαν διαλυθεί ώστε η ξυλεία τους να χρησιμεύσει ως καύσιμη ύλη.⁴¹ Οι πρώτες εκτιμήσεις των Αμερικανών δεν διέφεραν από τις ανεξάρτητες μαρτυρίες που έφταναν από όσους διέφευγαν στη Δύση. Ο Έλληνας εφημέριος της Πετρούπολης, αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Δούκας, που έφτασε στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1921, έδωσε παρόμοιες περιγραφές. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, η κεντρική λεωφόρος της Πετρούπολης, που ήταν στρωμένη με ξυλεία, είχε διαλυθεί καθώς τα ξύλα είχαν αποσπαστεί για να χρησιμεύσουν ως καύσιμα, ενώ το ίδιο είχε συμβεί με χιλιάδες ακόμη κτίρια. Δεν υπήρχε ρεύμα και νερό, οι υποδομές είχαν λεηλατηθεί, ενώ η μείωση του πληθυσμού υπήρξε δραματική.⁴²

Η δύσκολη κατάσταση δεν αποθάρρυνε τους Αμερικανούς που συμμετείχαν στην αποστολή. Την 1η Σεπτεμβρίου, το αμερικανικό ατμόπλοιο *Phoenix* κατέπλευσε στην Πετρούπολη με το πρώτο φορτίο εφοδίων και τροφίμων και, στις 6 Σεπτεμβρίου, στήθηκε η πρώτη κουζίνα, στο σχολικό συγκρότημα 27. Μετά από τέσσερις ημέρες, ακολούθησε η πρώτη κουζίνα στη Μόσχα, στο φημισμένο, πρώην, εστιατόριο της τσαρικής εποχής *Ερμιτάζ*.⁴³ Σε διάστημα λίγων ημερών, οι ελάχιστοι Αμερικανοί που συμμετείχαν στην αποστολή είχαν επισκεφθεί δεκάδες μέρη στις δύο πόλεις, για να εντοπίσουν σημεία όπου θα στήνονταν οι κουζίνες για τα συσσίτια, είχαν προσλάβει υπαλλήλους, γραμματείς, οδηγούς και μάγειρες, και διένειμαν τις προμήθειες με ολοκληρωμένο σύστημα παραλαβής και ελέγχου. Μέσα στις δύο πρώτες εβδομάδες του Σεπτεμβρίου, είχαν στηθεί στην Πετρούπολη εκατόν είκοσι κουζίνες, που σίτιζαν 42 χιλιάδες παιδιά.

Εάν οι Σοβιετικοί είχαν οποιεσδήποτε επιφυλάξεις ή αμφιβολίες για τους Αμερικανούς, αυτές διαλύθηκαν χάρη στην ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα της εργασίας τους. Αν και η

⁴¹ Patenaude, *The Big Show in Bololand*, ό.π., σ. 51-52.

⁴² Αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Δούκας, «Ερχομαι εκ Πετρουπόλεως», εφ. *Καθημερινή*, Δευτέρα 23.08.1921· Τρίτη 24.08.1921. Σύμφωνα με τους Αμερικανούς της ARA, περίπου 5 χιλιάδες κτίρια είχαν κατεδαφισθεί στην Πετρούπολη για την παροχή καύσιμης ύλης.

⁴³ Fisher, *The Famine in Soviet Russia*, ό.π., σ. 83-85.

συνεργασία των δύο πλευρών θεωρούνταν ικανοποιητική, υπήρχε πρόβλημα στην αναζήτηση υπευθύνων που θα μεριμνούσαν για την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων. Στην πορεία, οι μπολσεβίκοι όρισαν κεντρικό Επίτροπο (Κομισάριο) για το συντονισμό της σχέσης τους με την ARA, ενώ τοπικοί επίτροποι ορίστηκαν σε όλες τις περιοχές όπου η οργάνωση δραστηριοποιούνταν.⁴⁴ Οι άνθρωποι της ARA, με τη συνοδεία σοβιετικών αξιωματούχων, όργωσαν τις περιοχές που μαστίζονταν από την πείνα και διαπίστωσαν ότι ο λιμός δεν περιοριζόταν μόνο στις μεγάλες πόλεις, όπως αρχικά εκτιμούσαν, αλλά εντοπιζόταν με ακόμα μεγαλύτερη ένταση στη λεκάνη του Βόλγα και εκτεινόταν δυτικά μέχρι τη νότια Ουκρανία και ανατολικά μέχρι τα Ουράλια.

Παράλληλα με τη συμφωνία που υπέγραψαν οι μπολσεβίκοι με την ARA, ο Νάνσεν, ως εκπρόσωπος της ΚτΕ και Υπατος Αρμοστής της Διεθνούς Επιτροπής για την Περίθαλψη στη Ρωσία, σύνηψε αντίστοιχη συμφωνία για παροχή βοήθειας, με ευνοϊκότερους όμως όρους για το σοβιετικό καθεστώς. Βάσει της συμφωνίας, το τελευταίο, τουλάχιστον αρχικά, θα είχε τον έλεγχο της ανθρωπιστικής βοήθειας που θα λάμβανε από τις ευρωπαϊκές ανθρωπιστικές οργανώσεις και θα φρόντιζε για τη διανομή της· έτσι θα του πιστωνόταν ότι αυτό ήταν που βοηθούσε τους πεινασμένους Ρώσους πολίτες. Η κυριότερη ανθρωπιστική οργάνωση υπό την ομπρέλα της συμφωνίας του Νάνσεν ήταν η βρετανική Save the Children Fund (SCF).

Μερικές εβδομάδες αργότερα, στις 18 Οκτωβρίου 1921, ο Λένιν απευθύνθηκε στους συντρόφους του για την επέτειο των τεσσάρων χρόνων από την επανάσταση, μιλώντας για τα επιτεύγματά της. Μεταξύ άλλων, ανέφερε:

«Το προλεταριακό κράτος πρέπει να γίνει ένας προσεκτικός, επιμελής, έξυπνος “νοικοκύρης”, καλός χονδρέμπορος –διαφορετικά δεν θα μπορέσει να στήσει οικονομικά στα πόδια της αυτή τη μικροαγροτική χώρα... Χονδρέμπορος, αυτό φαίνεται σαν ένας οικονομικός τύπος που απέχει από τον κομμουνισμό όσο η γη από τον ουρανό. Αυτό όμως είναι ακριβώς μια από τις αντιθέσεις εκείνες που στη ζωντανή πραγματικότητα οδηγούν από το μικρό αγροτικό νοικοκυριό, μέσω του κρατικού καπιταλισμού, στο σοσιαλισμό. Το προσωπικό ενδιαφέρον ανεβάζει την παραγωγή. Εμάς μας χρειάζεται να αυξηθεί η παραγωγή κατά πρώτο λόγο και με κάθε θυσία... Αρχίσαμε ήδη την απαραίτητη αναδιοργάνωση της οικονομικής μας πολιτικής. Έχουμε κιόλας στον τομέα αυτό ορισμένες, αλήθεια μικρές, επιμέρους, ωστόσο αναμφισβήτητες επιτυχίες».⁴⁵

⁴⁴ Πρώτος Επίτροπος ήταν ο Aleksandr Eiduk, επιχειρησιακό στέλεχος της Τσεκά, κάτι που είναι ενδεικτικό της προσπάθειας των μπολσεβίκων για έλεγχο των ενεργειών της ARA.

⁴⁵ Μαργαρίτης, 1917-2017. *Εμείς αρχίσαμε*, ό.π., σ. 142-143.

Φυσικά τα λόγια του Λένιν δεν έδιναν την ακριβή εικόνα, αφού χιλιάδες άνθρωποι συνέχιζαν να πεθαίνουν από την πείνα καθημερινά. Η SCF, η οποία δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή του Σαράτοφ, στη λεκάνη του Βόλγα, όπου ο λιμός κυριολεκτικά θέριζε, ήταν προετοιμασμένη για τη σίτιση 10 χιλιάδων παιδιών ημερησίως, αριθμός που αναθεωρήθηκε άμεσα σε 100 χιλιάδες και αργότερα σε 250 χιλιάδες.⁴⁶ Η κοινή διαπίστωση ήταν ότι αν και σώζονταν παιδιά (η ARA ήδη στις αρχές Δεκεμβρίου του 1921 είχε οργανώσει 2.997 κουζίνες, που σίτιζαν 565.555 παιδιά σε 191 πόλεις και χωριά, από την Πετρούπολη μέχρι το Άστραχαν στην Κασπία θάλασσα), οι ενήλικες πέθαιναν ασταμάτητα.⁴⁷ Στελέχη της SCF είχαν πραγματοποιήσει περιοδείες στις περιοχές της Σαμάρα και του Σαράτοφ και είχαν αποκτήσει ολοκληρωμένη εικόνα της δραματικής κατάστασης.⁴⁸ Εκθέσεις των ανθρώπων της ARA από τη λεκάνη του Βόλγα περιέγραφαν σκηνές με σωρούς από πτώματα, πρόχειρα σκαμμένους μαζικούς τάφους και δεκάδες χιλιάδες κουρελιασμένους πρόσφυγες, που προσπαθούσαν να φύγουν από τη ζώνη του θανάτου, δίχως όμως επιτυχία.

Η ARA και οι υπόλοιπες ανθρωπιστικές οργανώσεις έκριναν ως επιτακτική ανάγκη την αναπροσαρμογή των προγραμμάτων τους ώστε να συμπεριλάβουν και τους ενήλικες. Η ARA έκρινε απαραίτητο να προχωρήσει σε τρία ακόμη προγράμματα βοήθειας: ένα με πακέτα τροφίμων για οικογένειες, ένα που θα πρόσφερε βασική τροφή δημητριακών (καλαμπόκι) σε ενήλικες και ένα ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Ο Hoover απηύθυνε έκκληση στον πρόεδρο Wilson τον Δεκέμβριο του 1921 για πίστωση 20 εκατομμυρίων δολαρίων τα οποία θα χρησιμοποιούνταν για την αγορά δημητριακών (καλαμποκιού) και για τη διανομή του σε ρωσικές οικογένειες. Επίσης, έπεισε τους Σοβιετικούς να διαθέσουν 12 εκατομμύρια δολάρια, ρευστοποιώντας μέρος των αποθεμάτων τους σε χρυσό, για την αγορά σπόρων σιταριού για σπορά στη ρωσική ύπαιθρο την ερχόμενη άνοιξη. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1922 η ARA διένειμε καθημερινά συσσίτιο σε 1,2 εκατομμύρια παιδιά σε όλη τη Ρωσία και η SCF με τη σειρά της σε περίπου 205 χιλιάδες παιδιά στην περιοχή του Σαράτοφ.⁴⁹ Σε έκθεσή του προς τον πρόεδρο των ΗΠΑ στις αρχές Φεβρουαρίου, ο Hoover παρουσίασε τα νέα δεδομένα που είχαν διαμορφωθεί ως απόρροια των αλλαγών στους σχεδιασμούς. Από τις αρχές του 1922 είχαν

⁴⁶ Cadbury Research Library, Eglantyne Jebb Papers, Save the Children Fund Archives (στο εξής: SCF), Reel 30, EJ 202, Russia, reports, notes, photos and lists 1921-1923, *Report on SCFIU (Volga unit) relief in Russia 1921/23*, σ. 2.

⁴⁷ ARA, Reel 25, *Chart of Russian Feeding Program*.

⁴⁸ SCF, Reel 30, EJ 198, *Mr. B. Robertson: Descriptive notes of tour in Saratov and Samara Provinces*, Ιανουάριος 1922, σ. 21.

⁴⁹ ARA, Reel 25, *ό.π.* · SCF, Reel 30, EJ 202, *ό.π.*, σ. 12.

φτάσει στα ρωσικά λιμάνια είκοσι τέσσερα αμερικανικά καράβια με προμήθειες, τόσο για τα συσσίτια των παιδιών όσο και για αυτά των ενηλίκων, με καλαμπόκι και άλλα τρόφιμα.⁵⁰ Υπολογιζόταν ότι μόνο τον Φεβρουάριο θα διανεμόνταν περίπου 150 χιλιάδες τόνοι εφοδίων.

Η εφαρμογή του νέου εκτεταμένου ανθρωπιστικού προγράμματος αποδείχθηκε η μεγαλύτερη πρόκληση απ' όσες είχε αντιμετωπίσει η ARA στην αποστολή της στη Ρωσία. Καθώς το σιδηροδρομικό δίκτυο ήταν προβληματικό, η αποστολή εφοδίων –και κυρίως καλαμποκιού– στην ενδοχώρα από τα διάφορα λιμάνια στη Βαλτική και τη Μαύρη Θάλασσα αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη. Αυτό που δεν διέθεταν οι μπολσεβίκοι –και οι άνθρωποι της ARA είχαν αντιληφθεί από την πρώτη στιγμή– ήταν οργανωτικές γνώσεις επιχειρησιακής προσπάθειας, διαχείρισης της εφοδιαστικής αλυσίδας και τήρησης των χρονοδιαγραμμάτων. Η ARA διαπίστωσε από πρώτο χέρι τη διαφορά ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη που διέκρινε τη λογική των μπολσεβίκων και αρκετές από τις βεβαιότητες και υποσχέσεις τους, όταν η σοβιετική κυβέρνηση υποσχέθηκε, τον Ιανουάριο του 1922, τη διάθεση 400 βαγονιών την ημέρα για τη διακίνηση των 150 χιλιάδων τόνων καλαμποκιού και εφοδίων που έφταναν κάθε μήνα στα ρωσικά λιμάνια.⁵¹ Το Φεβρουάριο, ο αριθμός αναθεωρήθηκε στα 80 βαγόνια για τα λιμάνια της Βαλτικής και στα 236 για αυτά της Μαύρης Θάλασσας. Τελικά διατέθηκαν λιγότερα από 15 και 58 αντίστοιχα. Οι αποθήκες στα λιμάνια ξεχειλίζουν από το αμερικανικό καλαμπόκι που περίμενε να φορτωθεί στα τρένα, ενώ αμερικανικά καράβια βρίσκονταν αρόδο περιμένοντας να βρεθεί χώρος και τρόπος αποθήκευσης.

Ο Leonid Krasin, Επίτροπος Εξωτερικού Εμπορίου, τέθηκε επικεφαλής ειδικής επιτροπής μεταφορών για τη διαχείριση των αποστολών και υποσχέθηκε 250 βαγόνια την ημέρα,⁵² ωστόσο ούτε αυτός ο στόχος επιτεύχθηκε. Τρένα που έφευγαν από την Πετρούπολη για τη Μόσχα έκαναν σχεδόν ένα μήνα να φτάσουν στον προορισμό τους: επρόκειτο για ένα ταξίδι που τα επιβατικά τρένα κάλυπταν συνήθως σε 14 ώρες. Μέχρι τις αρχές Απριλίου, 188.000 τόνοι εφοδίων είχαν διακινηθεί από τα λιμάνια προς το εσωτερικό της χώρας, ενώ 651.000 τόνοι περίμεναν να παραδοθούν.⁵³ Όλο το ανθρωπιστικό πρόγραμμα είχε κυριολεκτικά εκτροχιαστεί, ενώ ο κόσμος πεινούσε. Σύμφωνα με την ΚτΕ, μόνο τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1922, στην

⁵⁰ ARA, *The Russian Relief Situation Report*, 10.02.1922, σ. 4.

⁵¹ Fisher, *The Famine in Soviet Russia*, ό.π., σ. 184· Patenaude, *The Big Show in Bololand*, σ. 152-153.

⁵² Fisher, ό.π., σ. 186.

⁵³ ARA, Reel 33, *ARA officers meeting*, σ. 3.

περιφέρεια της Σαμάρα, ανατολικά του Βόλγα, έχασαν τη ζωή τους 215.000 άνθρωποι, από τους οποίους οι 104.000 από ασιτία, σε ένα σύνολο 2,5 εκατομμυρίων κατοίκων.⁵⁴

Οι Αμερικανοί έψαχναν τα τρένα με τα εφόδια σε όλη τη Ρωσία καθώς τον Μάρτιο 6.828 βαγόνια με καλαμπόκι και τρόφιμα βρίσκονταν σταματημένα σε κάποιον σιδηροδρομικό σταθμό.⁵⁵ Οι άνθρωποι της ARA ενημερώθηκαν τον Φεβρουάριο ότι οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι ήταν ήδη τρεις μήνες απλήρωτοι, ενώ άρχισε να κάνει την εμφάνισή του και το φαινόμενο των επιτάξεων βαγονιών προκειμένου να δοθούν τρόφιμα στους λιμενεργάτες και στους σιδηροδρομικούς εργάτες, πολλοί εκ των οποίων αρνούσαν να εργαστούν. Οι Αμερικανοί αναγκάστηκαν να τους διαθέσουν 8.000 τόνους τροφίμων.⁵⁶ Την ίδια περίοδο η Τσεκά προχώρησε, δίχως προφανή λόγο, σε ένα κύμα συλλήψεων Ρώσων που εργάζονταν για την ARA, κάτι που τρομοκράτησε τους χιλιάδες εργαζομένους.⁵⁷ Στο απώτατο σημείο της κρίσης, οι άνθρωποι της ARA στη Ρωσία ενημέρωσαν τον Hoover ότι η σοβιετική ηγεσία ήταν αδιάφορη για το ανθρωπιστικό πρόγραμμα και ζήτησαν να σταματήσει άμεσα η αποστολή εφοδίων και τροφίμων από την Αμερική.⁵⁸ Η αμερικανική απειλή θορύβησε τους σοβιετικούς ιθύνοντες και ο Lev Kamenev, μέλος του *Πολίτμπιρο* και της ηγετικής ομάδας των μπολσεβίκων, παρενέβη. Φανερώνοντας άγνοια για το θέμα, πρότεινε συνάντηση με τους επικεφαλής των συγκοινωνιών.

Παρότι φαίνεται οξύμωρο, ο άνθρωπος που έδωσε τις πλέον ρεαλιστικές λύσεις στο πρόβλημα της λειτουργίας της εφοδιαστικής μηχανής ήταν ο Felix Dzerzhinsky. Γνωστός για την ίδρυση και αιματηρή λειτουργία της Τσεκά, ο «σιδερένιος Φέλιξ» είχε αναλάβει για σύντομο χρονικό διάστημα το Κομισαριάτο των Μεταφορών ως Επίτροπος. Στη συνάντηση που είχε στις 12 Απριλίου 1922 με τον William Haskell, γενικό διευθυντή της ARA στη Ρωσία, ο Dzerzhinsky ανέφερε ότι μπορούσε να εξασφαλίσει 160 άδεια βαγόνια την ημέρα στα λιμάνια για τη μεταφορά των τροφίμων, διαβεβαιώνοντας πως όλα θα ομαλοποιούνταν.⁵⁹ Αν και κανείς δεν ήθελε να γνωρίζει τον τρόπο, ο Dzerzhinsky κατάφερε να αποκαταστήσει τα δρομολόγια των τρένων εντός δύο εβδομάδων. Τα βαγόνια με το καλαμπόκι της ARA και τις προμήθειες για τα συσσίτια έφταναν κανονικά στον προορισμό τους, θέτοντας το πρόγραμμα σε ομαλή λειτουργία.

⁵⁴ League of Nations, *Report on Economic Conditions in Russia*, ό.π., σ. 56.

⁵⁵ Patenaude, *The Big Show in Bololand*, ό.π., σ. 154.

⁵⁶ ARA, Reel 33, ό.π., σ. 6.

⁵⁷ Smith, *The Russian Job*, ό.π., σ. 124.

⁵⁸ Fisher, *The Famine in Soviet Russia*, ό.π., σ. 199-200.

⁵⁹ Patenaude, ό.π., σ. 152-163.

Παράλληλα με το νέο πρόγραμμα διανομής καλαμποκιού σε καρπό ή αλεύρι σε χιλιάδες ρωσικές οικογένειες, η ARA εγκαινίασε το πρόγραμμα *Άρτος και Φάρμακα* (Bread & Medicine) σε συνεργασία με τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό. Για το σκοπό αυτό, εξασφάλισε κεφάλαια και ιατροφαρμακευτικό εξοπλισμό αξίας 3,8 εκατομμυρίων δολαρίων, ενώ πρόσθεσε και ιατρικές προμήθειες αξίας 4 εκατομμυρίων δολαρίων από τα αποθέματα του αμερικανικού στρατού.⁶⁰ Το καλοκαίρι του 1922, τουλάχιστον 40 αμερικανοί γιατροί, πλαισιωμένοι από διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό, υποστήριξαν τη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής στα μεγάλα και μικρότερα αστικά κέντρα μέσω της χλωρίωσης του νερού και προχώρησαν σε μαζικό πρόγραμμα εμβολιασμών για την αντιμετώπιση επιδημικών ασθενειών, όπως ο τύφος και η χολέρα. Οι εμβολιασμοί ξεκίνησαν τον Ιούνιο και συνεχίστηκαν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1922 στις διάφορες περιφέρειες, σε συνεργασία με τοπικά νοσηλευτικά ιδρύματα και ινστιτούτα. Τουλάχιστον 125 συνεργεία πραγματοποίησαν 475.488 εμβολιασμούς στο Σαράτοφ, ενώ στην περιοχή της Ουφά, στην ανατολική Ρωσία, κοντά στα Ουράλια, όπου η ARA πραγματοποίησε μεγάλο μέρος του ιατρικού της προγράμματος, τουλάχιστον 931.928 άνθρωποι εμβολιάστηκαν.⁶¹ Είναι ενδεικτικό της βελτίωσης των συνθηκών ότι το 1921 στην περιοχή της Ουφά είχαν καταγραφεί 36.649 κρούσματα χολέρας, ενώ το 1922 μόλις 1.438.⁶² Καθώς πολλοί ήταν δύσπιστοι απέναντι στον εμβολιασμό, προκειμένου να επεκταθεί η εφαρμογή του μέτρου, όσοι ήθελαν να λάβουν το καλαμπόκι που τους αναλογούσε θα έπρεπε πρώτα να προσκομίζουν την κάρτα εμβολιασμού τους.

Τον Αύγουστο του 1922, τα προγράμματα της ARA έφτασαν στην κορύφωσή τους, με τη σίτιση άνω των 10 εκατομμυρίων ανθρώπων. Συνολικά 199 Αμερικανοί απασχολούνταν στο πρόγραμμα και τουλάχιστον 100 χιλιάδες Ρώσοι. Οι ενήλικες λάμβαναν καλαμπόκι σε καρπό ή αλεύρι και τα παιδιά το καθημερινό τους γεύμα στα χιλιάδες συσσίτια.⁶³ Από την πλευρά της, η SCF τον ίδιο μήνα σίτιζε καθημερινά 578.385 άτομα, εκ των οποίων οι 270 χιλιάδες ήταν ενήλικες.⁶⁴

⁶⁰ Bertrand Patenaude και Joan Nabseth Stevenson, *Bread and Medicine: American Famine Relief in Soviet Russia, 1921-1923*, Hoover Institution Press, Στάνφορντ 2023, σ. 7.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 62-64.

⁶² ARA, Reel 46, *Composite Map showing total number cases of typhus, relapsing fever and cholera in all Russia, 1921-1922*.

⁶³ ARA, Reel 25, *Number of children and adults fed and (or) supplied with clothing*, 15 Αυγούστου 1922. Patenaude, *The Big Show in Bololand*, ό.π., σ. 178.

⁶⁴ SCF, Reel 30, EJ 202, ό.π., σ. 12.

Στο τέλος του καλοκαιριού αναμενόταν να αξιολογηθεί η δράση της ARA και να αποφασιστεί η συνέχιση ή μη της παρουσίας της στη Ρωσία, καθώς θεωρήθηκε ότι ο μεγάλος λιμός είχε νικηθεί και η κατάσταση ήταν διαχειρίσιμη. Την ίδια περίοδο άρχισαν να έρχονται αντιφατικές πληροφορίες από τους ανθρώπους της ARA που δούλευαν στο πεδίο: ενώ οι υπεύθυνοι στη λεκάνη του Βόλγα εκτιμούσαν ότι η σοδεία ήταν σχετικά ικανοποιητική, αυτοί που επιχειρούσαν στην ανατολική Ρωσία, στα Ουράλια, στις περιοχές της Ουφά και του Αρινμπούρκ πίστευαν ότι ο λιμός θα επανέλθει, καθώς σε μεγάλο βαθμό η σπορά είχε αποτύχει. Σε κάθε περίπτωση, τα στελέχη της ARA είχαν φτάσει στα όρια των αντοχών τους καθώς αντιμετώπιζαν καθημερινά προβλήματα συνεννόησης με τις σοβιετικές αρχές.⁶⁵ Σαν να μην έφτανε αυτό, τον Σεπτέμβριο άρχισαν να φτάνουν πληροφορίες για εξαγωγές ρωσικών δημητριακών (σικάλη, σιτάρι και κριθάρι) από τα ρωσικά λιμάνια, την ίδια στιγμή που ακόμη έφταναν αμερικανικές προμήθειες. Στη συνάντηση κορυφής μεταξύ του Haskell και του Kamenev, στις 20 Οκτωβρίου, ο δεύτερος εκτίμησε ότι μέχρι το Νοέμβριο τουλάχιστον 4,3 εκατομμύρια Ρώσοι θα χρειάζονταν επισιτιστική βοήθεια, ενώ στις αρχές του 1923 ο εκτιμώμενος αριθμός ξεπέρασε τα 8 εκατομμύρια. Καθώς η σοβιετική κυβέρνηση θα μπορούσε να υποστηρίξει 4 εκατομμύρια Ρώσους και οι υπόλοιπες ανθρωπιστικές οργανώσεις ακόμη ένα, ζητήθηκε από την ARA να συνεχίσει να τρέφει 3 εκατομμύρια ανθρώπους. Όταν τέθηκε το ζήτημα των ρωσικών εξαγωγών ενώ ο πληθυσμός πεινούσε ακόμη, ο Kamenev απάντησε ότι τα σιτηρά προέρχονταν από το «φόρο τροφίμων» και ότι η κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να πουλήσει σιτηρά για να αγοράσει αγροτικό και βιομηχανικό εξοπλισμό.⁶⁶ Εμφανιζόταν λοιπόν μια μεγάλη αντίφαση: στη Ρωσία ο κόσμος πεινούσε αλλά ένα μέρος των ρωσικών σιτηρών εξαγόταν και οι Σοβιετικοί επαφίονταν στη δυτική ανθρωπιστική βοήθεια για να μην έχουν χιλιάδες νεκρούς από αστία.

Καθώς οι σχέσεις των δύο πλευρών, της ARA με τη σοβιετική κυβέρνηση αλλά και με τις τοπικές αρχές και τους επιτετραμμένους μπολσεβίκους, περνούσαν μια διαρκή κρίση, οι Αμερικανοί αποφάσισαν τη συνέχιση της ανθρωπιστικής δράσης τους αλλά με μειωμένη δραστηριότητα. Στα μέσα Ιανουαρίου του 1923, σίτιζαν καθημερινά 1.032.374 άτομα (969.340 παιδιά και 63.034 ενήλικες) σε όλη τη Ρωσία και την Ουκρανία, μειώνοντας όμως τη

⁶⁵ Patenaude, *The Big Show in Bololand*, ό.π., σ. 175.

⁶⁶ Fisher, *The Famine in Soviet Russia*, ό.π., 308-327.

γεωγραφική τους κάλυψη και συμπτύσσοντας τους χώρους παροχής συσσιτίων.⁶⁷ Στα τέλη Μαρτίου, ο συνολικός αριθμός των επωφελούμενων είχε ανέβει στα 2.154.850 άτομα.⁶⁸ Τον Ιούνιο του 1923, κοντά στο κλείσιμο του προγράμματος, η ARA σίτιζε καθημερινά 2.767.598 παιδιά και 142.227 ενήλικες.⁶⁹

Στις 4 Ιουνίου, ο Haskell ενημέρωσε τον Kamenev για την ολοκλήρωση της παρουσίας της ARA και στις 13 Ιουνίου το τελευταίο αμερικανικό φορτίο με βοήθεια έφτασε στη Ρίγα, ενώ στις 15 Ιουνίου οι Haskell και Kamenev υπέγραψαν σύμφωνο ολοκλήρωσης της ανθρωπιστικής επιχείρησης. Ακόμη κι έτσι, οι Αμερικανοί φρόντισαν, ολοκληρώνοντας την επιχείρησή τους, να αφήσουν εξοπλισμό και αποθέματα σε όλα τα ιδρύματα, και κυρίως στα ορφανοτροφεία, ώστε να είναι βέβαιοι ότι θα συνεχιστεί η φροντίδα των παιδιών μετά την αποχώρησή τους.⁷⁰ Από το 1921 έως το 1923, η ARA συγκέντρωσε συνολικά και διέθεσε στη Ρωσία και την Ουκρανία σχεδόν 800.000 τόνους τροφίμων και προμηθειών, αξίας 60 εκατομμυρίων δολαρίων, ένα ποσό που σε σημερινές αξίες αναλογεί σε πάνω από 1 δισεκατομμύριο δολάρια.⁷¹ Με τη σειρά της η SCF, σε συνεργασία με την πρωτοβουλία Νάνσεν, διακίνησε 35.476 τόνους τροφίμων και προμηθειών.⁷²

Η βραχύβια λειτουργία της μνήμης

Στις 10 Ιουλίου 1923 το Συμβούλιο των Λαϊκών Επιτρόπων (Κομισάριων), το *Σοβναρκόμ*, παρέθεσε αποχαιρετιστήριο δείπνο στον Haskell και στους Αμερικανούς της ARA. Στην εκδήλωση, ο Kamenev, που λειτουργούσε ως πρόεδρος του Συμβουλίου στη θέση του Λένιν ο οποίος είχε αποσυρθεί λόγω προβλημάτων υγείας, εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του ρωσικού λαού για το έργο της ARA. Πέρα από τους ευχαριστήριους λόγους και τις θερμές εκδηλώσεις, παραδόθηκε στους Αμερικανούς ψήφισμα του Συμβουλίου για το έργο της ARA. Όπως ανέφερε ο Kamenev στην ομιλία του:

«Λόγω της τεράστιας και άοκνης προσπάθειας της ARA, εκατομμύρια άνθρωποι όλων των ηλικιών σώθηκαν από τον θάνατο και ολόκληρα χωριά, ακόμη και πόλεις, σώθηκαν από τη φριχτή καταστροφή... Ποτέ οι σοβιετικοί πολίτες δεν θα ξεχάσουν τη βοήθεια που τους προσφέρθηκε

⁶⁷ ARA, Reel 25, *Russian feeding progress*, 16 Ιανουαρίου 1923.

⁶⁸ Στο ίδιο, 1 Απριλίου 1923.

⁶⁹ Fisher, *The Famine in Soviet Russia*, ό.π., σ. 373.

⁷⁰ ARA, Reel 899, *General Report of Saratov district*, σ. 418.

⁷¹ Patenaude και Stevenson, *Bread and Medicine*, ό.π., σ. 4.

⁷² SCF, Reel 30, EJ 202, ό.π., στατιστικός πίνακας χωρίς αρίθμηση.

από τον αμερικανικό λαό μέσω της ARA και αυτό αποτελεί μια υπόσχεση για τη μελλοντική φιλία των δύο λαών».⁷³

Λίγους μήνες μετά, ο θάνατος του Λένιν οδήγησε σε μια υπόγεια σύγκρουση των συντρόφων του, στο πλαίσιο των αντιμαχιών για την κατάληψη της εξουσίας. Προς έκπληξη των περισσότερων, αυτός που επικράτησε ήταν ο Στάλιν, παρότι υπολειπόταν σε θεωρητική κατάρτιση αλλά και σε ουσιαστική συμμετοχή στην επανάσταση σε σύγκριση με άλλους, όπως για παράδειγμα ο Τρότσκι. Ελέγχοντας τους μηχανισμούς του Κομμουνιστικού Κόμματος, που είχε αναδειχθεί στον ισχυρότερο θεσμό του νέου καθεστώτος, ο Στάλιν περιθωριοποίησε σταδιακά τους περισσότερους από τους συντρόφους του, ενώ αργότερα άρχισε και να τους καταδιώκει. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, η σταθεροποίηση του καθεστώτος στηρίχτηκε στην εξύψωση του Κόμματος και στο αφήγημα περί των άοκνων προσπαθειών του για βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στη νέα Σοβιετική Ένωση. Τούτο οδήγησε στο να απαλειφθεί γρήγορα από την επίσημη ρωσική μνήμη η βοήθεια που δόθηκε από τις ξένες κυβερνήσεις και τις διεθνείς ανθρωπιστικές οργανώσεις. Οι ονομασίες που είχαν δοθεί σε δρόμους και ιδρύματα προς τιμήν της ARA και των ανθρώπων της (Blandy Memorial Hospital στην Ουφά, Haskell Highway και Hoover Hospital στην Οδησσό) σύντομα άλλαξαν.⁷⁴

Καθώς οι ΗΠΑ αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν επίσημα το σοβιετικό καθεστώς μέχρι το 1933, οι σχέσεις των δύο πλευρών δεν αποκαταστάθηκαν, παρά την οικονομική δραστηριοποίηση αμερικανικών εταιρειών στη ρωσική αγορά στο πλαίσιο της ΝΕΠ. Το σύνθημα του Στάλιν «Σοσιαλισμός σε μία χώρα» προέκρινε τη διαπίστωση ότι υπήρχαν παντού εσωτερικοί και εξωτερικοί εχθροί οι οποίοι ήθελαν να υπονομεύσουν το επαναστατικό καθεστώς επειδή απειλούσε τα καπιταλιστικά κράτη της Δύσης. Δεν είναι παράξενο ότι οι περισσότεροι υψηλόβαθμοι και μη αξιωματούχοι των μπολσεβίκων που συνεργάστηκαν με την ARA στο ανθρωπιστικό της πρόγραμμα, όπως οι Kamenev, Radek, Eiduk, Landers, Sabirov και άλλοι, δολοφονήθηκαν τη δεκαετία του 1930, κατά την περίοδο του Μεγάλου Τρόμου.

Τον Απρίλιο του 1924, μια σειρά διώξεων εναντίον Ρώσων πρώην εργαζομένων της ARA οδήγησε σε δίκες με πολύχρονες καταδίκες. Στην πιο γνωστή από αυτές, στο Μινσκ της

⁷³ Fisher, *The Famine in Soviet Russia*, ό.π., σ. 398-401. Στην εκδήλωση συμμετείχαν από την ηγετική ομάδα των μπολσεβίκων οι Chicherin, Επίτροπος (Κομισάριος) Εξωτερικών Υποθέσεων, Krasin, Επίτροπος Εξωτερικού Εμπορίου, και Nikolai Semashko, Επίτροπος Υγείας. Ο Τρότσκι δεν μπόρεσε να παρευρεθεί και απέστειλε ευχαριστήριο γραπτό μήνυμα.

⁷⁴ Smith, *The Russian Job*, ό.π., σ. 269.

Λευκορωσίας, δύο εργαζόμενοι της ARA κατηγορήθηκαν για κατασκοπεία.⁷⁵ Το σαθρό κατηγορητήριο υποστήριζε πως οι εργαζόμενοι έδιναν πληροφορίες στους Αμερικανούς για τη γεωργική παραγωγή στην περιοχή. Τούτο βέβαια αποτελούσε ρουτίνα στο έργο της ARA ώστε να προϋπολογίζονται οι ανάγκες που θα είχε ο πληθυσμός σε σίτιση, τρόφιμα και εφόδια τους επόμενους μήνες. Όλο το πρόγραμμα της ARA στηριζόταν στην προνοητικότητα και τον έγκαιρο σχεδιασμό. Η δίκη του Μινσκ έδωσε στο σοβιετικό καθεστώς τη δικαιολογία που επιθυμούσε για να περάσει τη γραμμή ότι η ARA, αν και είχε ως βάση της δραστηριότητάς της τη φιλανθρωπία, ήταν αναμειγμένη σε κατασκοπευτικές δραστηριότητες.⁷⁶

Αν και η *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* στην πρώτη της έκδοση, το 1926, στο λήμμα της ARA περιέγραφε το φιλανθρωπικό έργο της οργάνωσης στη Ρωσία, δύο χρόνια αργότερα, το 1928, σε μια μικρότερη έκδοση σημείωνε ότι «υπό τον μανδύα της φιλανθρωπίας, η ARA άδραξε την ευκαιρία να ανακουφίσει την κρίση στις ΗΠΑ εξάγοντας τρόφιμα σε τεράστιες ποσότητες για τις ανάγκες του ιμπεριαλιστικού πολέμου».⁷⁷ Το 1950, στην έναρξη του Ψυχρού Πολέμου και στην κορύφωση των φόβων του Στάλιν για τους εχθρούς του καθεστώτος, η νέα έκδοση της *Σοβιετικής Εγκυκλοπαίδειας* έγραφε ότι η ARA δημιουργήθηκε με μοναδικό σκοπό την κατασκοπεία, την υπονόμευση της Σοβιετικής Ένωσης και την ενίσχυση των αντεπαναστατικών στοιχείων.⁷⁸ Το 1962, στα σχολικά βιβλία σημειωνόταν ότι η ARA είχε σταλεί στη Σοβιετική Ρωσία για να οργανώσει αντεπαναστατική εξέγερση.⁷⁹

Δεν άλλαξαν πολλά στις εκδόσεις της *Μεγάλης Σοβιετικής Εγκυκλοπαίδειας* στις διάφορες χώρες του εξωτερικού. Στην Ελλάδα, η κυκλοφορία της το 1979 χαιρετίστηκε ως μείζον εκδοτικό γεγονός. Στο λήμμα για την Αμερικανική Διεύθυνση Βοήθειας (American Relief Administration) αφιερώνονται τρεις παράγραφοι.⁸⁰ Στην πρώτη περιγράφεται το έργο της ARA στην Ευρώπη και η επισιτιστική βοήθεια που πρόσφερε στις χώρες που υπέφεραν εξαιτίας του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Στη δεύτερη παράγραφο σημειώνεται ότι την περίοδο του λιμού στην περιοχή του Βόλγα η ARA, με τις οργανωμένες αποστολές και προμήθειες τροφίμων και φαρμάκων, συνετέλεσε στην αντιμετώπιση της πείνας. Στην τρίτη και τελευταία παράγραφο εμφανίζεται η «νέα» της ιδιότητα: «Κατά την ίδια περίοδο οι δεξιοί κύκλοι των ΗΠΑ

⁷⁵ Patenaude, *The Big Show in Bololand*, ό.π., σ. 728-729.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 729.

⁷⁷ Benjamin Weissman, «The Aftereffects of the American Relief Mission to Soviet Russia», *The Russian Review*, 29:4 (1970), σ. 415.

⁷⁸ Smith, *The Russian Job*, ό.π., σ. 270.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Β', Εκδοτική Εταιρεία Ακάδημος, Αθήνα 1978, σ. 338.

προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν τη βοήθεια για να υποστηρίξουν τα αντεπαναστατικά στοιχεία, για κατασκοπευτική-υπονομευτική δράση κατά του επαναστατικού κινήματος και για να ενισχύσουν τις θέσεις του αμερικανικού ιμπεριαλισμού στις ευρωπαϊκές χώρες».

Συμπεράσματα

Η Ρωσική Επανάσταση αποτέλεσε ένα κοσμοϊστορικό γεγονός στη σύγχρονη παγκόσμια ιστορία. Αμφισβήτησε όλο το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα και επιχείρησε να δομήσει ένα διαφορετικό τρόπο άσκησης της εξουσίας και διάρθρωσης των οικονομικών και κοινωνικών δομών. Μέχρι να εδραιώσει την εξουσία της και να σβήσει οποιοσδήποτε αντιπολιτευτικός φωνές, βρέθηκε απομονωμένη από τη διεθνή σκηνή, που στεκόταν εχθρικά απέναντί της. Ένας αποτελεσματικός τρόπος διακυβέρνησης της αχανούς Ρωσίας και των γειτονικών δημοκρατιών που αποτέλεσαν τη Σοβιετική Ένωση δεν είχε βρεθεί ακόμη από τους μπολσεβίκους. Οι πειραματισμοί, οι αποκλίνουσες απόψεις της ηγετικής ομάδας για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και φυσικά η απομάκρυνση, με διάφορους τρόπους, χιλιάδων ανθρώπων με εμπειρία στη δημόσια διοίκηση από τις θέσεις τους, καθότι θεωρήθηκαν εχθροί της επανάστασης, οδήγησαν τον κρατικό μηχανισμό σε διάλυση. Η προσπάθεια υποστήριξης του Κόκκινου Στρατού και των πόλεων με εφόδους στη ρωσική ύπαιθρο οδήγησε την κατάσταση στα άκρα. Η εφαρμογή της ΝΕΠ ήρθε εντέλει ως λογική έκβαση μετά το αδιέξοδο στο οποίο είχαν βρεθεί οι μπολσεβίκοι.

Η μεγάλη επισιτιστική κρίση, απότοκο των επιτάξεων της αγροτικής παραγωγής, της διетуός ξηρασίας αλλά και της απουσίας οποιασδήποτε συγκροτημένης αγροτικής πολιτικής εκ μέρους των μπολσεβίκων, οδήγησε στο μεγάλο λιμό, που είχε εκατομμύρια θύματα. Η παρουσία της αμερικανικής ARA αλλά και των υπόλοιπων ανθρωπιστικών οργανώσεων επέτρεψε την αντιστροφή των συνθηκών. Η ARA, έχοντας εμπειρία από την παρουσία της σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια τεράστια πρόκληση. Υπερβαίνοντας κατά πολύ τους αρχικούς υπολογισμούς για παροχή σίτισης σε 1 εκατομμύριο παιδιά, έφτασε να βοηθάει περισσότερους από 10 εκατομμύρια ανθρώπους. Για να επιτύχει το σκοπό της, εφάρμοσε διακριτά προγράμματα που είχαν ως στόχο τη διάσωση παιδιών μέσω της παροχής καθημερινού συσσιτίου, την υποστήριξη οικογενειών μέσω της παροχής δημητριακών (καλαμποκιού) και οικογενειακών πακέτων τροφίμων, καθώς και την παροχή

ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Όλη αυτή η δραστηριότητα πραγματοποιήθηκε σε μια αχανή γεωγραφικά περιοχή, από τη νότια Ουκρανία και τη λεκάνη του Βόλγα έως τα δυτικά και νότια Ουράλια.

Το σφιχτό οργανωτικό σχήμα της ARA (πενήντα Αμερικανοί στη Μόσχα και εκατόν πενήντα σε όλη τη χώρα κατά την περίοδο της πιο έντονης δραστηριοποίησής της) βασίστηκε σε λεπτομερή σχεδιασμό και αποτελεσματική γραφειοκρατία, επιτρέποντας την επιτυχή εφαρμογή των προγραμμάτων διάσωσης παρά τα προβλήματα που προκαλούσε τόσο η ανεπάρκεια των κρατικών υποδομών (λιμάνια, σιδηρόδρομοι, νοσοκομεία, ορφανοτροφεία) όσο και οι δύσκολες σχέσεις με το σοβιετικό καθεστώς. Αρκεί να αναφερθεί ότι όταν παραδίδονταν τρόφιμα ή ετοιμαζόταν το καθημερινό συσσίτιο, τόσο οι επωφελούμενοι όσο και οι τοπικές επιτροπές που είχαν συσταθεί έπρεπε να υπογράφουν απόδειξη παραλαβής ώστε να μπορεί να υπάρχει μετά και ο αντίστοιχος εσωτερικός λογιστικός έλεγχος. Οι κρισιμότεροι τομείς στη διαχείριση της ανθρωπιστικής κρίσης ήταν ο έλεγχος των προμηθειών, η μείωση του κόστους, οι τακτικές απογραφές και η συνεχής παρακολούθηση των οικονομικών στοιχείων. Αντί κάποιος να εκφράζει απλώς τη συμπόνια του απέναντι στο ανθρώπινο δράμα, ήταν πολύ πιο χρήσιμος όταν έκλεινε μια συμφωνία για χαμηλότερα ναύλα σε ένα καράβι που μετέφερε τρόφιμα ή όταν διεκδικούσε χαμηλότερη τιμή κατά την αγορά τροφίμων.

Από την πλευρά τους, οι μπολσεβίκοι και το σοβιετικό καθεστώς αντιμετώπισαν αμφίσημα τις δυτικές ανθρωπιστικές οργανώσεις και ειδικότερα την ARA. Ο Λένιν, από την αρχική εχθρότητα και επιφυλακτικότητα, στράφηκε προς την ενθάρρυνση, έτσι ώστε οι μπολσεβίκοι να διδαχθούν από την αποτελεσματικότητα της ARA. Όπως ανέφερε στον Chicherin τον Οκτώβριο του 1921, οι συμφωνίες με τους Αμερικανούς του Hoover αποτελούσαν μια σημαντική θετική εξέλιξη, καθώς οι μπολσεβίκοι θα μπορούσαν να διδαχθούν πολλά βλέποντας τους Αμερικανούς της ARA στην πράξη· όπως και έγινε.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ BIBLIOGRAPHY

Πρωτογενείς πηγές Primary Sources

Εφημερίδα *Καθημερινή*, Δευτέρα 23.08.1921· Τρίτη 24.08.1921.

American Relief Administration Bulletin, Δεύτερη Σειρά, τεύχος 16, 01.09.1921.

Cadbury Research Library, Eglantyne Jebb Papers, Save the Children Fund Archives (SCF), Reel 30, EJ 202· Reel 30, EJ 198.

Hoover Institution Library & Archives, American Relief Administration, Russian Operational Records (ARA), Reels 25, 33, 46, 898, 899, *The Russian Relief Situation Report*, 10.02.1922.

League of Nations, *Report on Economic Conditions in Russia, With Special Reference to the Famine of 1921-1922 and the State of Agriculture*, 3 Ιανουαρίου 1923.

Βιβλιογραφία Secondary Literature

DeFronzo, James, *Revolutions and Revolutionary Movements*, Westview Press, Μπόλντερ⁵2015.

Edmonson, Charles M., «The Politics of Hunger: The Soviet Response to Famine, 1921», *Soviet Studies*, 29:4 (1977), σ. 506-518.

Fisher, Harold, *The Famine in Soviet Russia, 1919-1923*, Forgotten Books, Λονδίνο 2018 (πρώτη έκδοση το 1927).

Gerwarth, Robert, *Οι Ηττημένοι: Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018.

Patenaude, Bertrand, *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*, Stanford University Press, Στάνφορντ 2002.

Patenaude, Bertrand και Stevenson, Nabseth Joan, *Bread and Medicine: American Famine Relief in Soviet Russia, 1921-1923*, Hoover Institution Press, Στάνφορντ 2023.

Rhodes, Benjamin, *United States Foreign Policy in the Interwar Period, 1918-1941*, Praeger Publishers, Γουέστπορτ 2001.

Sakwa, Richard, *The Rise and Fall of the Soviet Union*, Routledge, Νέα Υόρκη 1999.

Service, Robert, *Ρωσική Επανάσταση, 1900-1927*, μτφρ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2016.

Smith, A.S., *The Russian Revolution*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2002.

Smith, Douglas, *The Russian Job: The forgotten story of how America saved the Soviet Union from ruin*, Farrar, Strauss, and Giroux, Νέα Υόρκη 2019.

Suny, Grigor Ronald, *The Structure of Soviet History: Essays and Documents*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2003.

Wade, Rex, «“All Power to the Soviets”: The Bolsheviks Take Power», στο Rex Wade (επιμ.), *Revolutionary Russia, new approaches*, Routledge, Λονδίνο 2004, σ. 211-242.

Weissman, Benjamin, «The Aftereffects of the American Relief Mission to Soviet Russia», *The Russian Review*, 29:4 (1970), σ. 411-421.

Αλεξάνδρου, Άρης, *Η Εξέγερση της Κρονστάνδης*, Πανοπτικόν, Αθήνα 2015.

Μαργαρίτης, Γιώργος, *1917-2017. Εμείς αρχίσαμε... ο πάγος έσπασε... ο δρόμος χάραχτηκε*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2017.

—*Η Ρωσική Επανάσταση: Μια σύντομη ιστορία*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2017.

—*Πλημμυρίδα και Άμπωτη*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.

Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Β', Εκδοτική Εταιρεία Ακάδημος, Αθήνα 1978.

Παπαγεωργίου, Γιάννης, *Το πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ*, Κριτική, Αθήνα 2022.

Παπασωτηρίου, Χαράλαμπος, *Η αμερικανική πολιτική από τον Φράνκλιν Ρούζβελτ στον Ντόναλντ Τραμπ*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2018.